

KAPITTEL 5

«DEN AGRARE OG VAREPRODUSERENDE UTMARKA».

YNGRE JERNALDER, MIDDELALDEREN OG TIDLIGETTERREFORMATORISK TID

Gjennomgangen av materialet fra yngre jernalder, middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid har vist at det skjedde et markant skifte og en intensivering i bruken av Gråfjellområdet ved overgangen til yngre jernalder. I dette kapittelet vil materialet fra yngre jernalder og fram til rundt 1650 e.Kr. bli behandlet samlet og diskutert i forhold til tidligere oppfatninger av ressursutnyttelse og bosetning i Åmot, der den tidligere bosetningshistorien i hovedsak er basert på gravfunn, stedsnavn og skriftlige kilder. Da deler av materialet innehar kvaliteter som kan belyse samfunnsforhold også utenfor Åmot, vil resultatene fra Gråfjellområdet bli satt inn en overordna diskusjon om sosio-økonomiske forhold i Norge i middelalderen.

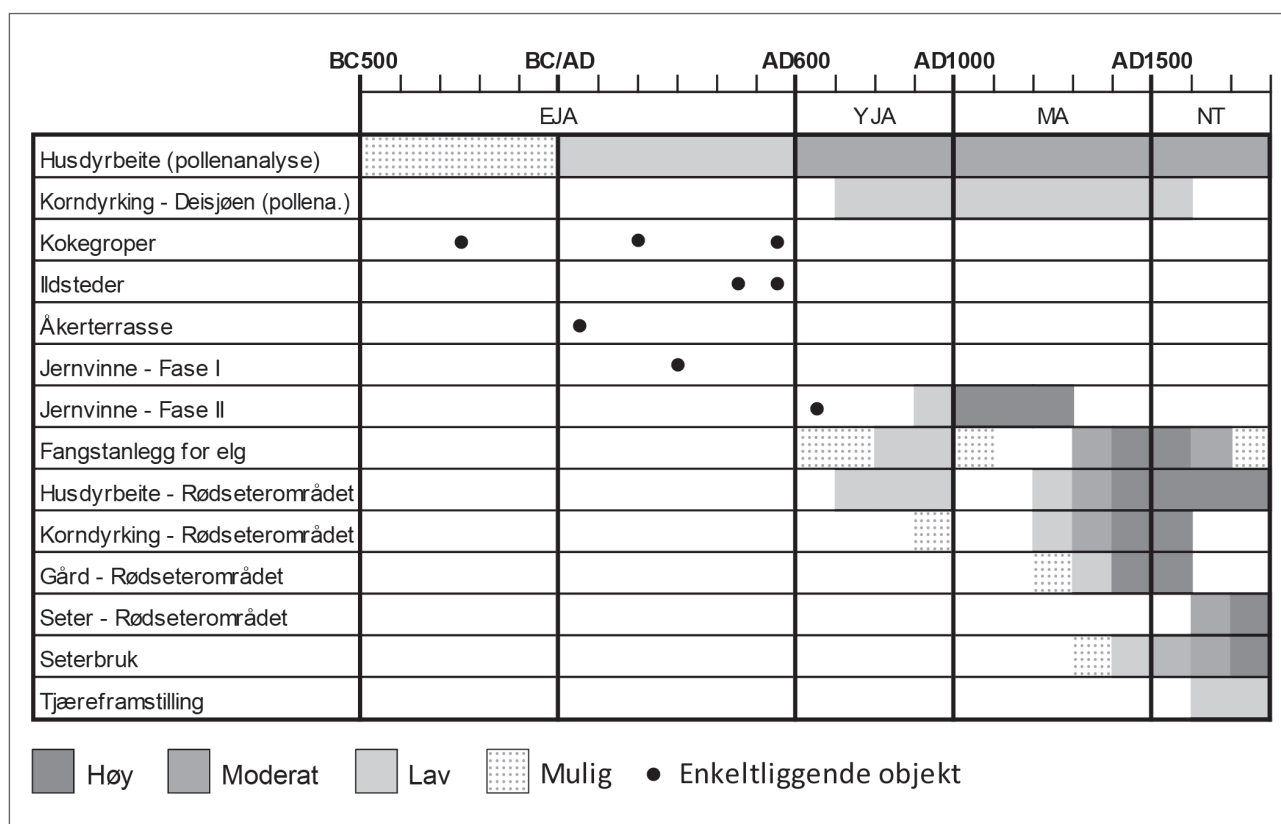
OPPFATNINGEN OM DET SEINE

LANDNÅMET I ÅMOT

Sammenliknet med andre dalfører i Sør-Norge er det tidligere antatt at landnåmet i form av permanent gårdsbosetning skjedde seint i Østerdalen. Før Gråfjellprosjektets undersøkelser var det hevdet at bruken av landskapene i Åmot primært kan knyttes til fangstsamfunn fram til yngre jernalder, og det er argumenter for at fangstbefolkningen var samer. I overgangen til yngre jernalder, da gårdsbosetningen etablerte seg langs elvene Glomma og Rena, antas det at samene, fysisk eller kulturelt, ble fortrengt fra området av bøndene. Tolkninga om det seine landnåmet er hovedsakelig basert på gravfunn fra dagens jordbruksområder langs Glomma og Rena samt i de høyereliggende områder med kalkkrik morene i Åsbygda. Her ligger det mange gravhauger, og herfra er det innkommet flere gjenstander som stammer fra gravfunn. De fleste funnene er datert til vikingtida, noen få funn er datert til merovingertida (Brøgger 1942:20–21, Sørensen 1979). Oppfatningen om det seine landnåmet kan sies å ha sitt grunnlag i A.W. Brøggers *Glåmdalen i Oldtiden* fra 1942. Her behandler han bosetningshistorien for Nord- og Sør-Østerdalen. Han deler forhistorien opp i to perioder: Den første perioden – veidetida (fra ca. 2500 f.Kr. til ca. 400 e.Kr.) – og

den andre perioden – jordbrukstida (ca. 400 til 1050 e.Kr.). Jordbruk forstås her både som februk og som åkerbruk. Brøgger mente at jordbruket startet først i det fjerde århundre av vår tidsregning. Det eldste landnåmet fant ikke sted sør i dalen, som man kunne anta, men i de nordligste delene av Østerdalen, i Rendalen. Det var først i vikingtida at det begynte en «sterk okkupasjons- og landnåmbevegelse» av Søndre Østerdalen (Brøgger 1942:17–18). Ut fra gravfunnene tolket Brøgger at det var i det 9. og 10. århundre at landnåmet skjedde i Sør-Østerdalen, fra Gruve i sør til Åmot i nord, hvor nye bygder skaptet. Nordgrensa for den intensive landnåmsbølgen var Opphus i Stor-Elvdal (Brøgger 1942:23–26). Bjørn Hougen (1947:156) støttet Brøggers syn om at det omfattende landnåmet satte inn i vikingtida, med enkelte forløpere i merovingertida.

Sørensen har gitt en samlet framstilling av vikingtidsmaterialet fra Sør-Østerdalen. Analysen bygger på gravhauger, funnsteder og stedsnavn, i tillegg til rydningsrøysfelter og hustufter. Han konkluderer med at en del av gårdene må være eldre enn vikingtida, at den faste gårdsbebyggelsen var etablert før 600 e.Kr. (Sørensen 1979). Den eneste større utgravningen av bosetningsspor fra dagens sentrale jordbruksområde i Åmot er fra gården Kilde ved Rena elv. Ut fra gårdens beliggenhet ved åmøtet har den trolig hatt en sentral plassering i forhold til kommunikasjonsårer. Utgravningene avdekket stolpebygde langhus, kokegroper og graver som kan tidfestes til 600-tallet (Bergstøl 1997:13–26). Resultatene viser at gårdsbebyggelsen var etablert i merovingertida, og underbygger Sørensen antakelser. Sørensen mener videre at det er sannsynlig at den følgende rydningsaktiviteten var en jevn utvikling, og ikke eksplosjonsartet (Sørensen 1979). På bakgrunn av utbredelsen av gravfunn og Margit Harssons analyse av stedsnavn (1996) hevder derimot Lars Erik Narmo at gårdsekspansjonen har vært stor i vikingtida. Det kan se ut til at 30 av 43 kjente matrikkelgårder fra middelalderen har vært ryddet i vikingtida (Narmo 2000:114). Undersøkelsen fra skogsområdene i Gråfjellområdet og på

Figur 5.1. Tidstavle for bosetning og ressursutnyttelse i jernalderen, middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid i Gråfjellområdet.

Figure 5.1. Timetable for settlement and resource exploitation in the Iron Age, the Middle Ages and early Post-Reformation Period in the Gråfjell area.

Rødsmoen har vist at mennesker med en agrar kulturtilhørighet begynte å etablere seg i distriktet i tida rundt starten av vår tidsregning (kap. 3). Det er derfor grunn til å anta at en agrar bosetningsform og permanent gårdsbebyggelse utviklet seg gradvis fra romertida og fram til 600 e.Kr.

BØNDENES «KOLONISERING» AV GRÅFJELLOMRÅDET: AGRART UTMARKSBRUK OG FANGST AV ELG (CA. 600–950/1000 E.KR.)

Rundt begynnelsen av vår tidsregning ble Gråfjellområdet tatt i bruk for husdyrbeite, og på furumoen ble det dyrket på åkerterrasser. Det er også mulig at bruken av noen av røysfeltene sør i kommunene ble etablert på samme tid. Dette tidlige jordbruket har vært av en ekstensiv karakter og spredt over større områder og trenger dermed ikke å ha kommet i konflikt med den eksisterende fangstbefolkningens bruk av området. Sporene tilknyttet jordbruk i skogsområdene er imidlertid relativt sparsomme fram til overgangen til yngre jernalder.

Det er påvist at det har foregått husdyrbeite flere steder i Gråfjellområdet i yngre jernalder. Hvor omfattende dette har vært, er usikkert, spesielt i de midtre og nordlige områdene, slik som på Deset Østseter. Imidlertid er beiteindikatorer tydelige i pollendiagrammer fra lokaliteter i sør. På begynnelsen av 700-tallet ble røys- og tuftefeltet i Rødseter-området ryddet ved brann for husdyrbeite. Det er også mulig at jorda ble bearbeidet for korndyrking, men dyrkingen ble ikke etablert på permanent basis før i middelalderen. Ved Deisjøen, derimot, viser pollenanalysen at samtidig med at området ble benyttet til beitemark, har det foregått korndyrking. Dyrkingen har vært kontinuerlig fra 700–800-tallet og fram til midten av 1600-tallet. Det ble dyrket rug, bygg og hvete. På Rødsmoen er det med unntak av dyrking på åkerterrassene få spor etter agrar aktivitet i yngre jernalder. Først i løpet av middelalderen er det indikatorer på husdyrbeite (Høeg 1996:57, fig. 22, s. 56). Intensivering av husdyrbeite i Gråfjellområdet er sammenfallende med en generell økt utnyttelse av fjell- og skogsområder for beite i Sør-Norge i overgangen til yngre jernalder (Bjørge

et al. 1992, Randers og Kvamme 1992, Augstad, Øye et al. 2001, Øye (red.) 2002, Høeg 2011, Stene og Gustafsson 2011).

Samtidig med at det agrare utmarksbruket bredde om seg i Gråfjellområdet ble det anlagt fangstgropssystemer for elg. Gropssystemene i Deifjellura/Tørråsen og i Skrubbaldalen har vært små, med henholdsvis fire og to groper. Det er usikkert hvor stort systemet ved Rødseter var i yngre jernalder. Trolig var systemet av begrenset omfang, da flere dateringer av gammel markoverflate under vollene på en del groper viser til tidsrommet 1000–1200 e.Kr. og gropene dermed mest sannsynlig må være yngre enn dette tidspunktet. Fangsten i yngre jernalder har derfor mest sannsynlig vært av mindre karakter. Den har trolig ikke resultert i et større overskudd av kjøtt, gevir og skinn. Kjøttet er antakelig blitt konsumert lokalt, mens en del av gevirene og hudene kan ha blitt distribuert til andre regioner. Fangstgropssystemene ble anlagt på et tidspunkt da systemene på Rødsmoen gikk ut av bruk. Det er et generelt trekk for fangstanlegg for elg i Hedmark at de har vært i bruk i eldre jernalder, og at bruken av dem opphørte ved overgangen til yngre jernalder (Bergstøl 2007). I Dokkfloy i Oppland gikk også fangstgropssystemene ut av bruk på samme tidspunkt. Ut fra foreliggende kunnskap er det derfor bemerkelsesverdig at gropfangsten i Gråfjellområdet ble etablert i merovingertida og var i bruk til slutten av vikingtida, i en periode da det ser ut til at storviltjakt hovedsakelig har foregått med pil og bue.

Intensivering av husdyrbeite, oppstarten av korndyrkingen og etableringen av fangstanlegg i Gråfjellområdet antyder at det er de samme menneskene som har stått bak aktivitetene, og det er argumentert for at det var jordbrukere. Undersøkelser på Vestlandet og Østlandet har vist at det skjedde en utvidet utnyttelse av fjellområdene spesielt for husdyrbeite i yngre jernalder. Det vitner om utvidet husdyrhold og endringer i gårdsbosetningen. Intensivering av drifta med påfølgende ekspansjon av åkerarealene rundt gården må ha gått ut over de tilgjengelige slått- og beitearealene og dermed husdyrholdet og har skapt behov for nye beiteområder, noe som igjen har ført til en utvidelse av beitearealer i høyereliggende strøk (Øye (red.) 2002). Økningen i husdyrbeite og oppstart av korndyrkingen i yngre jernalder i Gråfjellområdet kan således indikere at en permanent gårdsbebyggelse i distriktet må ha vært vel etablert og av et større omfang på dette tidspunktet fordi det var behov for å utvide og ta i bruk nye beiteområder.

Materialet gir grunnlag for å si at Gråfjellområdet

i yngre jernalder ble del av et agrart system der innmark og utmark ble integrert (jf. Svensson 1998:10). Det var behov for å ta i bruk beiteområder og arealer for korndyrking lenger fra gårdsbebyggelsen langs Rena og Glomma. Bruken av fangstgropssystemene indikerer at gårdsøkonomien også var tuftet på andre ressurser enn kun jordbruk, noe som er velkjent fra historisk tid i områder som har vært marginale for planteproduksjon, og er et tema som har lange tradisjoner innenfor den norske arkeologien (Martens 1989a). I skogsområdene var det muligheter for å opparbeide et overskudd til bytte av varer man ikke kunne produsere selv, og til økonomisk vinning gjennom vareutveksling og handel. I tillegg kan anleggelsen av fangstgropssystemene ha vært viktige for bøndene for å synliggjøre visse bruksrettigheter i Gråfjellområdet, å gjøre hevd på bruken av arealer ved systemene for blant annet husdyrbeite, førsanking og uttak av tømmer (jf. allmenningsretten, omtalt seinere i teksten). Slik sett kan det ses på som en «kolonisering» av området, hvor særskilte økonomiske systemer og kulturelle identiteter ble utviklet (Svensson 1998:10). Det økte presset på skogsarealene kan ha ført til konflikt omkring bruken av området. Det er derfor mulig at fangstbefolkningen (samene) ble fortrent, fysisk eller kulturelt, av den jordbrukende befolkningen ved overgangen til yngre jernalder, slik opphøret av fangstgropssystemene på Rødsmoen vitner om. I motsetning til i Gråfjellområdet ser det ikke ut til at det har foregått husdyrbeite i yngre jernalder, derimot ble området gradvis tatt i bruk for jernproduksjonen (Narmo 1997:28, 30–35).

ORGANISERT VAREPRODUKSJON I GRÅFJELLOMRÅDET: JERNPRODUKSJON (CA. 1000–1300 E.KR.)

Den storstilte jernproduksjonen i Gråfjellområdet startet rundt 1000 e.Kr. Det er samtidig med en generell intensivering av bruken av skogs- og fjellområder i Sør-Norge (Myhre 2000), der spesielt produksjon av jern og fangst av villrein utviklet seg til omfattende foretak i løpet av middelalderen. Parallelt fant det sted store endringer i Norge og i andre europeiske samfunn. Norge ble i denne perioden en del av Europa gjennom etablering av et kongedømme, religionsskifte og urbanisering. Karakteristisk for tidlig- og høymiddelalderen er befolkningsøkning og en betydelig økonomisk vekst. Denne økonomiske veksten er ofte omtalt som «den kommersielle revolusjonen». Handelen utviklet seg til å omfatte mange og varierte produkter i store kvanta distribuert over kortere og lengre avstander i Europa (Lopez 1976,

Fossier 1999, Johanek 1999). Den økonomiske prosessen påvirket og endret den sosiale strukturen i de forskjellige europeiske samfunnene. Handelen mellom det tiende og fjortende århundre ble den mest dynamiske sektoren i økonomien i det ene landet etter det andre, og 1200-tallet er av mange økonomiske historikere beskrevet som glanstida for den middelalderske økonomiske ekspansjonen (Reyerson 1999:50). Selv om byene og kjøpmenn spilte en sentral rolle i den voksende handelen, kontrollerte konger og fyrster en god del av handelen gjennom lover, reguleringer, privilegier og handelstraktater (Lopez 1976:86–90, Reyerson 1999:56–58). Det rike og varierte materialet fra skogs- og fjellområdene i Sør-Norge kan gi ytterligere kunnskap for å belyse de historiske prosessene som utspilte seg i middelalderen. Jernproduksjonen i Gråfjellområdet er derfor forsøkt satt inn i en større samfunnsmessig ramme, og det blir framsatt en hypotese om hvem som kan ha stått bak jernproduksjonen.

På midten av 1000-tallet var drifta i gang over store deler av Gråfjellområdet. Samtidig med oppstarten av jernproduksjonen opphørte groppfangsten i anleggene ved Deifjellura/Tørråsen og Rødseter. Groper i systemene ble sekundært gjenbrukt til kullproduksjon tilknyttet jernframstillingsplasser like ved. Den agrare aktiviteten på røys- og tuftfeltet i Rødseter-området avtok relativt brått rundt 1000 e.Kr., og det ser ut som om området lå mer eller mindre øde til begynnelsen av 1200-tallet. Imidlertid fortsatte korndyrkingen og husdyrbeitet på sørsiden av Deisjøen samt at det lille fangstanlegget i Skrubbaldalen var i bruk fram til midten av 1200-tallet. Det er verdt å merke seg at ingen jernframstillingsplasser ligger i området rett sør for Deisjøen, og at Skrubbaldalen ligger nord for distribusjonen av kulturminner knyttet til jernvinna. Det er diskutert om det har foregått husdyrbeite på Deset Østseter i perioden 1000–1300 e.Kr., men ut fra pollenanalysen er dette tvilsomt. Først i seinmiddelalderen var det en markant oppgang i pollenindikatorer som kan knyttes til husdyrbeite. På Rødsmoen er få spor etter jordbrukskultur påvist både i yngre jernalder og i middelalderen. Bare på setra Stavlia ble det avdekket bosetningsspor datert til slutten av vikingtida og begynnelsen av middelalderen som er knyttet til husdyrbeite. Det er imidlertid usikkert om Stavlia opprinnelig ble tatt opp som seter eller gård (Bergstøl 1997:27–33). Her må det også bemerkes at det ikke er registrert mange spor etter jernvinna i dette området, kun to små jernframstillingsplasser (Rundberget 2007k:357).

Historiske studier viser at folketallet i Norge

økte jevnt gjennom tidlig- og høymiddelalderen. Det kan se ut til at befolkningsekspansjonen i høymiddelalderen var sterkest på Østlandet, hvor tilgangen på dyrkbar jord var bedre enn andre steder i landet, og at det i tillegg ble foretrukket å rydde land i utmark. Det virker som veksten fortsatte helt fram til svartedauden, i motsetning til på Vestlandet, i Trøndelag og i Båhuslen, hvor det finnes spor av stagnasjon og nedgang fra rundt 1300 e.Kr. (Moseng et al. 1999:223–224). Eyvind Lillevold hevder at middelalderen var en stagnasjonsperiode i Åmot sett i forhold til vikingtida når det gjaldt veksten i folketallet og gårdsrydding. Han mener den primære grunnen til stagnasjonen må ha ligget i de hardere og magrere kårene her enn i bygder der folketallet steg (Lillevold 1973:106–107). Både Sørensen (1999) og Narmo (2000) har kritisert denne tolkningen. Sørensen har gjennomgått skriftlige kilder fra middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, primært jordebøker og skattelister, og mener ut fra dette at befolkningsutviklingen i Østerdalen ikke behøver å stå i noen særstilling. Det antas at antall gårdsbruk ble fordoblet fram til 1350 e.Kr., slik at begrepet *stagnasjon* ikke kan brukes. Før midten av 1300-tallet mener han at det har eksistert 72 gårder, hvorav 44 navnegårder og 28 delingsbruk, hvor disse hovedsakelig er utskilt i middelalderen (Sørensen 1999:95–96). Narmo er enig med Sørensen i at middelalderen ikke kan kalles en periode med stagnasjon. Han mener likevel at mesteparten av den dyrkbare jorda i Åmot må ha vært ryddet allerede på slutten av vikingtida, der ryddinger som ekspansjon til helt nye områder var relativt begrenset. Ekspansjonen i gårdsbosetningen synes likevel å være mindre enn lenger vest i Øst-Norge. Dette kan skyldes at ekspansjonene i middelalderens Åmot var grunnlagt på et annet økonomisk grunnlag enn jordbruk, nemlig en spesialisert vareproduksjon for salg utenfor Åmot (Narmo 2000:126–127). Dersom en del av bosetningen i området hadde grunnlag i andre næringer enn i jordbruk, må bebyggelsen ha vært av omfattende karakter i overgangen til middelalderen.

Det er derfor merkverdig at det agrare utmarksbruket i skogsområdene ikke økte i takt med gårdsbebyggelsen, spesielt på bakgrunn av at det er hevdet at mesteparten av den dyrkbare jorda allerede var ryddet på slutten av vikingtida. Det er også merkelig at groppfangsten i Gråfjellområdet opphørte på et tidspunkt da det igjen ble vanlig med denne formen for fangst, etter en periode (merovingertida og vikingtida) da storviltjakt hovedsakelig har foregått med pil og bue. På bakgrunn av at fangsten i gropsystemene har vært av relativt beskjeden

art, er det lite trolig at elgen var overbeskattet på denne tida. I Dokkfløy i Oppland ble fangstgropssystemene som hadde ligget øde siden slutten av eldre jernalder, tatt i bruk på nytt i slutten av vikingtida, samtidig med at produksjonen av jern også startet opp på nytt. Da jernframstillingsplassene og fangstgropene lå nær hverandre, antas det at det var de samme menneskene som drev med begge næringene, og at fangsten og jernvinna var organisert ut fra de nærliggende bondesamfunnene. På grunn av det motsatte hendelsesforløpet i Gråfjellområdet, at oppstarten av jernproduksjonen skjedde da de andre aktivitetene i dette landskapet mer eller mindre opphørte, mener jeg det er sannsynlig at deler av den lokale befolkningen ikke lenger hadde tilgang til eller kunne gjøre hevd på området til elgfangst da jernproduksjonen tok til og pågikk for fullt.

Organisert og storstilt jernproduksjon

I perioden ca. 1000–1300 e.Kr. pågikk jernproduksjonen innenfor et 130 km² stort areal i den sørlige delen av Gråfjellområdet: Produksjonen var gradvis stigende fram til midten av 1000-tallet, da drifta var i gang over store deler av området. Mellom 1150 og 1250 e.Kr. var den på det mest intensive, og en rekke anlegg ser ut til å ha vært i bruk samtidig. Rundt 1300 e.Kr., eller noen tiår tidligere, fikk produksjonen en brå slutt (Rundberget 2007i:321).

Undersøkelsene viser at produksjonen har vært organisert når det gjaldt både det teknologiske aspektet og bruken av landskapet. Alle jernframstillingsplassene var organisert rundt en felles grunn tanke eller modell, med bruk av samme type ovn. Framstillingsplassene lå spredt i landskapet, men med en viss avstand, og dessuten må det ha vært felles tilgang til malmforekomstene. Det antyder at Gråfjellområdet var regulert til forskjellige formål innenfor jernvinna. Landskapet var del av et system hvor regler og rutiner kontrollerte tilgang til og bruk av naturressursene (Rundberget 2007k:355). Produksjonen har vært svært omfattende. Det er beregnet at det kan ha blitt produsert totalt mellom ca. 950 og 1750 tonn jern (Rundberget 2007, tabell 59, s. 352), som gir et gjennomsnitt på ca. 3,2–5,7 tonn i året innenfor de rundt 300 årene produksjonen pågikk. Det er antatt at en gård i middelalderen hadde et forbruk på omtrent ett kilo jern i året (Narmo 2000:133). I Åmot er det anslått at antall gårder før 1350 var 72 (Sørensen 1999). Selv om man må ta forbehold om kildekritiske momenter når det gjelder både produksjonsmengde og antall gårder, peker likevel dataene på et massivt overskudd av jern. Jernproduksjonen har vært mye større enn den

lokale etterspørselen, og jernet må derfor ha vært tiltenkt eksterne markeder.

Organiseringen og omfanget av produksjonen indikerer at flere aktører har vært involvert, og dessuten at den må ha hatt stor innflytelse på det lokale samfunnet. At Gråfjellområdet ikke ble anvendt til andre ressursutnyttelser da jernframstillingen pågikk, antyder at produksjonen var organisert ut fra et overordna system, og at én eller flere aktører med makt og innflytelse kan ha stått bak produksjonen.

Hvem utførte blestringen?

I andre regioner i Sør-Norge hvor det har foregått jernproduksjon i et stort omfang i middelalderen, er det framsatt ulike tolkninger når det gjelder hvem som utførte selve drifta. Martens (1997:18–19) mener at samfunnet i Norge i forhistorisk tid og middelalderen hadde svake forutsetninger for heltidsspesialister, med unntak av i byene og i hushold tilknyttet høvdinger. Hun antar derfor at det har vært mest utbredd med deltidsspesialister, som utførte de ulike arbeidsoperasjonene på forskjellige tider av året. Utgangspunktet for produksjonen på Møsstrand i Telemark har vært gårder i området, gårder av type 4 (jf. kap. 4.1) der gårdens økonomi primært var basert på andre næringer, og som ikke var selvforsynte med jordbruksprodukter. Narmo (1997) mener derimot at produksjonen i Dokkfløy og på Rødsmoen kan ha vært drevet av spesialister på siden av bondesamfunnet.

Jernframstillingsplasser av eldre jernalderstype (fase I) i Østerdalen viser at kjennskapet til jernframstilling var utbredd i romertida-folkevan-dringstida (kap. 3). Fra Gråfjellområdet er det påvist ett eldre anlegg (jfp. 18) med samme teknologi (fase II) som de andre framstillingsplassene fra middelalderen. Det er datert til 550–750 e.Kr. Anlegget skiller seg ut fra de seinere ved at ovnen ikke hadde en underliggende ovnsgrop, og med noe annerledes organisering ut fra plasseringen av råstofflagrene og ovnen. Selv om det er noen forskjeller, viser anlegget at det var lokal kunnskap om denne teknologien allerede noen hundreår før den storstilte produksjonen startet opp, et tidspunkt da den agrare bosetningen var etablert i distriktet.

Materialet sett under ett antyder at det har vært en form for spesialister som har utført produksjonen, men det er vanskelig å avgjøre om det har vært deltids- eller heltidsspesialister. Likhetene i teknologi og organisering på alle anleggene antyder at noen personer involvert i drifta kan ha vært heltidsspesialister. Omfanget av produksjonen har krevd en betydelig mobilisering av arbeidskraft.

Det vanskelig å avgjøre hvor mange jernframstillingsplasser som har vært i drift samtidig, og om det er de samme personene som har utført alle arbeidsoperasjonene innenfor jernvinna. Med utgangspunkt i de rundt 120 registrerte anleggene må flere ha vært i bruk på samme tid. På bakgrunn av de relativt små bygningene på jernframstillingsplassene antas det at blestringen ble drevet av to–tre personer. Trolig har minst flere titalls personer arbeidet samtidig med blestringen. De andre arbeidsprosessene, hogst av tømmer, kullbrenning, uttak av malm, røsting av malmen, kan ha vært utført samtidig med blestringen av andre personer, eller de kan være utført på forskjellige tider av året og således ha vært utført av de samme menneskene (se f.eks. Jacobsen og Larsen 1992:176–178, Martens 1997:18–19). Dersom arbeidet ble utført av mennesker bosatt i området, har det utgjort en større andel av den lokale befolkningen (Rundberget 2007k:356). Selv om det er beheftet med usikkerhet, må bosetningen i Åmot ha vært av omfattende karakter i overgangen til middelalderen, og ifølge Sørensen har antall gårdsbruk nesten fordoblet seg fram til midten av 1300-tallet. Det er derfor mulig og sannsynlig at arbeidskraften har vært lokal. Deler av bondebefolkningen kan ha basert sin økonomi på jernproduksjon, der de deler av året har operert som deltidsspesialister innenfor produksjonen (jf. Martens (1989a), gårdstype 3 og 4, se kap. 4.1).

Andre ressursutnyttelser var mer eller mindre fraværende i Gråfjellområdet da produksjonen pågikk. På denne bakgrunnen er det tidligere antydning at «alle menn»/lokalbefolkningen ikke hadde tilgang til eller kunne benytte området til elgfangst og husdyrbeite. Dersom det var bondebefolkningen som sto for jernblestringen, kan det se ut til å ha skjedd en kollektiv omlegging av deres daglige virke fordi jernproduksjon før overgangen til middelalderen var av svært begrenset omfang. Det kan ha vært et bevisst lokalt valg å endre på hvilke ressurser man ønsket å utnytte fra dette skogsområdet, fra elgfangst og husdyrbeite til jernproduksjon, eller at omleggingen kan ha skjedd på oppfordring eller under en form for tvang fra én eller flere eksterne aktører.

Hvem sto bak jernproduksjonen?

Omfanget av produksjonen viser til et massivt overskudd av jern, og drifta må betraktes som vareproduksjon tiltenkt eksterne behov og markeder. Den organiserte overskuddsproduksjonen antyder dermed at virksomheten må ha vært integrert

i velorganiserte systemer og nettverk når det gjaldt både arbeidsinnsats, distribusjon og handel av produktet. Det indikerer at én eller flere aktører i øvre del av samfunnshierarkiet sto bak og hadde en form for kontroll på produksjonen. Det er vanskelig å avgjøre hvem dette kan ha vært, og for å gi svar på problemfeltet kan ikke jernvinna studeres isolert, men må ses i sammenheng med samfunnsforholdene på både et lokalt, et regionalt og et overregionalt plan. Nedenfor vil det framsettes en hypotese om hvem som kan ha stått bak og kontrollert jernproduksjonen i Gråfjellområdet.¹⁷ Det må imidlertid påpekes at det i denne sammenhengen ikke har vært mulig å studere de lokale bosetningsforholdene i Åmot eller de overordna samfunnsforholdene i Norge inngående, men at de skisserte samfunnstrekkene er basert på litteratur av hovedsakelig overordna og generell art.

I historisk tid har store deler av arealet i Gråfjellområdet vært eid av gårdene Løsset (gnr. 35), Deset (gnr. 36, 37, 38) og Rød (gnr. 39) samt at den søndre delen har vært allmenning. De nevnte gårdene ligger i Renadalføret, og rettslig tilhørte de Rendalen fram til slutten av 1600-årene (Lillevold 1971:207). Løsset ligger lengst mot nord, deretter Deset, begge på østsida av Rena elv og rett vest for Gråfjellområdet. Rød ligger lenger mot sør, på motsatt side av elva. Fra Løsset er det kjent gravfunn datert til midten av 800-tallet, og på Deset er det registrert gravhauger (Sørensen 1979:78). Det viser at gårdene i alle fall var etablert i vikingtida. Det er usikkert når bosetningen på Rød ble anlagt. Gården er første gang nevnt skriftlig i 1520 (Rygh 1900:348, Sørensen 1999:93). Et gunstig jordsmonn og omfattende tilgang til utmarksressurser har muligens bidratt til at gården har vært attraktiv som bosted og kan ha røtter tilbake til jernalderen. Ut fra skattematrikkel av 1674 har spesielt Løsset- og Deset-gårdene hatt høy landskyld. De har vært av de største gårdene i bygda, med svært store skogsområder som strakk seg inn i Trysil og Ytre Rendalen (Lillevold 1971:218, Harsson 1996:9–13).

Skriftlige kilder fra seinmiddelalderen og tidlig historisk tid viser at gårdene har hatt forskjellige eierforhold i middelalderen (Lillevold 1971, Sørensen 1999:93–94). Løsset er nevnt i Aslak Bolts jordebok fra 1430-tallet (1432). Det opplyses

17 Den framsatte hypotesen bygger hovedsakelig på forfatterens masteravhandling «Crisis – for which part of the society? A study of socio-economic relations in medieval Norway through the exploitation of liminal landscapes in the 11th–13th centuries» (Stene 2010).

om at erkebiskopen i Nidaros eide fire markebol og en skilling, noe som skal ha vært hele gården. Seinere, i jordeboken fra 1577/78, framgår det at gården fremdeles var erkebispegods og skylden var fire huder og et mårskinn. Lillevold (1971) kommer imidlertid med bemerkninger til både skillingsskylden i 1432 og mårskinnen i 1577/78. I Åmot var det bare Løsset som hadde mårskinn i skyld, i Stor-Elvdal og Rendalen var det noen få gårder til. I Trysil, derimot, ser det ut til at denne skyldberegningen har vært fast, slik at Lillevold mener at det var gårder eller parter av gårder som kongen en gang hadde fått hånd om direkte, uten veien om kirkelig stiftelse eller reformasjonen, som fikk skylden regnet i mårskinn. Dersom dette var gjeldende også for andre bygder i Østerdalen, antyder Lillevold at kongen en gang eide en part også i Løsset, sannsynligvis den samme som det i 1432 ble svart en skilling av (Lillevold 1971:208–209). På bakgrunn av skattelister og jordebøker argumenterer Sørensen for at det på Løsset i middelalderen har vært to bruk/gårder, fordi det er oppført dobbelt vissøre¹⁸ i kongsjordeboken i 1598/99, og på grunn av den høye skylden (Sørensen 1999:94). Deset ble trolig allerede i middelalderen delt i tre eller fire bruk (henholdsvis Lillevold 1971:263 og Sørensen 1999:93–94). Gården er nevnt første gang i et diplom fra 1465 angående pantsetting av Melgården. Ifølge Lillevold (1971:263–264) eide Hamarbispren tre huder i Deset nordre, og ytterligere tre huder skal ha vært eid av erkebiskopen eller ha vært bondegods. Melgården hadde en skyld på en hud og åtte kalveskinn i 1600-årene og var da i kirkelig eie, som kommunitetsgodset for munkene på Hamar. Ut fra diplommet fra 1465 har gården vært bondegods tidligere (Lillevold 1971:327). Deset søndre hadde opprinnelig en skyld på tre huder, og gården har trolig vært selveid (Lillevold 1971:354). Rød hadde en bruker i skattelistene fra 1528, og gården har sannsynligvis vært bondens egen i middelalderen (Lillevold 1971:367, Sørensen 1999:93).

Den søndre delen av Gråfjellområdet har vært allmenning. I historisk tid har dette allmenningsområdet utgjort den nordre delen av «Åmot sogns kongeallmenning». Ved grenseopp ganger i 1785 og 1798 samt allmenningskommisjonens dom i 1790 ble yttergrensene bestemt, og arealet ble betydelig forminsket (Nilsen 1950:40). Nordgrensa gikk fra Rena

elv og østover rett sør for Rødseter til øst for Østre Æra, deretter nordover til et stykke nord for Søndre Slemsjøen og videre østover til Trysil (se fig. 5.2).

I dagens Norge finnes det store skogs- og fjellområder som er allmenninger. De kan betraktes som rester av tidligere mye større allmenningsområder som ifølge historiske kilder kan føres tilbake til middelalderen (Sevatdal 1985:11–12). De tidligste kildene som omtaler allmenninger, er de gammelnorske lovene, Gulatingsloven (ca. 1160-årene), Frostatingsloven (ca. 1220–1240) og Magnus Lagabøtes landslov (1274) (Solem 2003:243), og viser at allmenningsinstitusjonen var velkjent og etablert på 1100- og 1200-tallet. Allmenningenes særmerke er at de var til felles benyttelse og forvaltning, noe alle kunne råde over og bruke i fellesskap, og dessuten var ikke allmenningene underlagt privat eiendomsrett. Området kunne bli brukt av «alle menn», men på en slik måte at ingen utnyttet områdene på bekostning av andre (Sevatdal 1985:11, Solem 2002:4, Stenseth 2005:92–95). Lovene gir bestemmelser som omhandler rettigheter og reguleringer knyttet til jakt, fangst og fiske, rett til husdyrhold/beite, slått og seter, uttak av tømmer og ved samt andre utmarksaktiviteter. To bestemmelser, *rydningsbestemmelsen* og *vernebestemmelsen*, utgjør imidlertid de mest omfattende beskrivelsene av allmenningene og har vært mest problematisert og diskutert blant forskere (Solem 2002, 2003).

Et viktig punkt i lovene er bestemmelsen om at allmenningene skal være som de har vært fra gammelt av, og dette er omtalt som vernebestemmelsen. Formuleringen «at forno fare» (fra gammelt av) peker bakover i tid og på gammel sedvane. Det kan ha vært hevdvunne retter som folk selv kjente til og kunne være vitne på. Ofte er formuleringen «at forno fare» tolket som at bøndene skulle ha sine gamle rettigheter som de «alltid» hadde hatt, og vernebestemmelsen er tatt til inntekt for at allmenningene er gamle (Helle 2001:43, Solem 2002:22). Av rydningsbestemmelsen framgår det at kongen hadde rett til å byggle bort rydningsplasser i allmenningene og rydningsmennene ble kongens leilendinger. Denne bestemmelsen er ofte tatt til inntekt for at kongen var eier av allmenningen, men det dreier seg bare om retten til å dyrke i allmenning. Diskusjoner om hvorvidt kongen var eier av allmenningen, er også blitt ført på bakgrunn av noen beskrivelser om inn gripen i allmenning, spesielt i forbindelse med rådighetsutøvelse over fiskevann, og dessuten uttalelser i sagalitteraturen som direkte omhandler rettsforhold i norske utmarksområder. Ordlyden særlig i «Egils saga», «Olav den helliges saga»,

18 Takst for fullgårder. En skattetype innført rundt 1300 e.Kr. i områder som hørte til Eidsivatingslagen, og dessuten i Valdres og Hallingdal.

Figur 5.2. Situasjonkart over Amot sogns kongeallmenning, 1785 (oppmålt av H.J. Grundt, Riksarkivet: NRA_RK_669). Flere av de såkalte kongeallmenningene i Hedmark ble kartlagt i 1780–90-årene som et resultat av arbeidet til allmenningskommisjonen av 1774 (Sevatdal 1985:10).

Figure 5.2. Map over the king common in Amot parish, 1785 (measured by H.J. Grundt, Riksarkivet: NRA_RK_669).

«Heimskringla» og «Fagerskinna» kan tyde på at de første kongene tilegnet seg all utmark, og da knyttet spesielt til Harald Hårfagres rikssamlingsprosjekt og den såkalte odelstilegnelsen som da skal ha funnet sted (se Solem 2002:19–35 og Stenseth 2005:95–105). De fleste oppfatninger i dag er at rikskongene ikke underla seg allmeningsområder

som eiendom, selv om det finnes unntak. Det er først seinere, trolig i forbindelse med intensivering av trelasthandelen på 1500- og 1600-tallet, at det skjer et skille mellom sameier og allmenninger der kongen ble «eier» av allmenningene (seinere staten: statsallmenninger) (Solem 2002:110, 2003:2:259, Stenseth 2005:95–98, 105–106).

Så langt man kan følge eierforholdene tilbake i middelalderen, har gårdene Løsset, Deset og Rød hovedsakelig vært bondegods eller vært eid av erkebiskopen i Nidaros samt en part til biskopen på Hamar. Lillevold antyder også at kongen kan ha vært inne på eiersiden når det gjelder Løsset. Erkebispesetet i Nidaros og bispesetet i Hamar ble begge grunnlagt i 1152/53, et tidspunkt da jernproduksjonen i Gråfjellområdet var veletablert. Det er derfor lite sannsynlig at de geistlige sto bak etableringen av jernproduksjonen i denne delen av Østerdalen. Hvordan eierforholdene var i Gråfjellområdet og om skogsområdene var regulert da jernproduksjonen startet opp rundt 1000 e.Kr., er uklart. Imidlertid viser befolkningsgrunnlaget at jernproduksjonen kan ha hatt sitt utspring i det lokale samfunnet, og at jernproduksjonen kan ha vært organisert av storbønder, muligens fra gårdene Løsset, Deset og Rød. At de geistlige seinere i høymiddelalderen kan ha vært involvert i produksjonen i form av distribusjon og handel av produktet da de ble parter i gårdene, kan derfor være mulig.

Det lokale samfunnet har med stor sannsynlighet vært delaktig i drifta og organiseringen av denne. Imidlertid mener jeg at det er indisier på at en enkelt aktør har vært initiativtaker og hatt kontroll på den storstilte produksjonen. Den relativt raskt stigende oppstarten og utbredelsen over et større område antyder at produksjonen var organisert fra starten, og at det var en aktør som kunne mobilisere store ressurser for å sette den i gang. Likheter i teknologi og organisering av jernvinna i en periode på rundt 300 år indikerer at det var den samme aktøren som hadde en form for kontroll over produksjonen, og den store skalaen på produksjonen viser til at den har vært integrert i nettverk og et overordna sosio-økonomisk system. At få andre ressursutnyttelser pågikk samtidig med jernproduksjonen, at elgfangsten i gropsystemene opphørte og den agrare aktiviteten avtok da produksjonen startet opp, antyder at noen har hatt innflytelse og makt til å regulere bruken av området. Den sørlige delen av Gråfjellområdet har tidligere vært allmenning, noe som innebærer at arealet ikke har vært underlagt privat eiendomsrett, men til felles benyttelse og forvaltning for den lokale befolkningen.

Det er usikkert hvor langt tilbake allmenningssituasjonen går. Historikeren Jon Solem (2002, 2003), som har gjort en sammenliknende analyse av Gulatingsloven, Frostatingsloven og Magnus Lagabøtes landslov, mener at en enhetlig allmenningsrett ble konsolidert først rundt 1200 e.Kr. Bakgrunnen for ulikhetene og endringene i de ulike lovene var

hovedsakelig at én instans, kongen, hadde visse behov for å løfte regler og ordninger ut av det lokale og regionale for til slutt å bli tillagt riksdekkende gyldighet, som kulminerte i landsloven av 1274. Det betyr ikke at mange av enkeltbestemmelsene var av langt høyere alder, men at de tidligere hadde fungert mer enkeltvis og vært lokalt tilpasset retningslinjer for bruk av allmenningsområder (Solem 2003:257–258, Stenseth 2005:89). Rettstilstand og historisk utvikling kan derfor ha variert sterkt mellom forskjellige allmenningsområder (Sevatdal 1985:10–11, Solem 2002, 2003). Det kan sies at allmenningsforvaltningen lå i et krysningspunkt mellom det lokale og det sentrale. Solem benytter betegnelsene «indre» og «ytre» forvaltning, der den siste viser til føringer fra sentrale myndigheter og den første til forvaltningen i hver enkelt bygd. Den indre forvaltningen kan ha rommet muntlig overlevert sedvanerett bestående av elementer tilpasset de konkrete forholdene, sedvaner som trolig er langt eldre enn da de ble nedskrevet (Solem 2002:5, 2003:258, se også Brink 2013 for diskusjon angående etablering av skandinaviske landskapslover i middelalderen).

Det er tidligere hevdet (kap. 3) at det i eldre jernalder har eksistert både fangstfolk og mennesker med en agrar kulturform i distriktet, og at deres bruk av skogsområdene ikke var konfliktfylte. Først i løpet av yngre jernalder kolonisererte bøndene Gråfjellområdet i forbindelse med ekspansjonen av gårdsbebyggelsen ved elvene Rena og Glomma. Det kan være på denne tida at allmenningssituasjonen begynte å utvikle seg i Åmot. Dersom dette er tilfellet, var denne forvaltningen av skogsområdene av relativt ung og muligens «ufullstendig» karakter i denne regionen da jernproduksjonen startet opp i slutten av yngre jernalder. Det kan derfor å ha vært muligheter for én sterk aktør til å legge en form for beslag på områder som ingen hevdet privat eiendomsrett til. De skriftlige kildene kan være med på å gi en pekepinn om hvem denne aktøren kan ha vært.

Skriftlige kilder fra middelalderen tar opp saker relatert til jern, blant annet i forbindelse med varehandel og håndverksarbeid i byene (Blom 1991). Selve jernproduksjonen, derimot, er sjelden omtalt. Men ved å sammenstille opplysninger om prisforskjeller på jern og reguleringer av håndverkene som omfatter jern- og kobbersmeder, er det mulig å identifisere flere distrikter hvor jern ble produsert, slik som Trøndelag, Valdres og nord i Gudbrandsdalen. En ytterligere region som er belagt, er Østerdalen, kjent fra retterboten kong Håkon VI Magnusson stilet til innbyggerne her i 1358. Kongen ga innbyggerne rett til å utvinne jern i (hans)

allmenninger etter gammel sedvane i disse dalene. I det samme brevet bekrefter kongen en eldre avtale mellom «han» og innbyggerne, at østerdølene ikke skal betale mer i skatter og avgifter enn de har gjort før. De spesielle rettighetene besto av at de betalte halvparten av de regelmessige skattene (Blom 1967:234–235, 1991:83). I sin studie av norsk allmenningslovgivning i høymiddelalderen har Solem (2002:100) kommentert denne retterboten, blant annet det som omhandler bestemmelsene om jernutvinningsdrift i allmenningene. Når retterboten slår fast rettigheten for bøndene, mener han at foranledningen for det kan være at beslag har vært lagt på den gamle rettigheten, og stiller spørsmålet: «Kan kongen selv her ha vært frampå og prøvd å innføre en form for monopol på denne virksomheten?» Videre påpeker han at uttrykket «vår allmenning» er brukt fra kongens side. Det er en formulering man støter på først seint i høymiddelalderen, og i lys av dette kan en eventuell tilegnelse av et jernproduksjonsmonopol i Østerdalen være forsøkt.

Når det gjelder Østerdalen, kan det se ut til at Magnus Lagabøte hadde spesielle interesser her. I den nye, utførlige tronfølgeaven av 1273 delte Magnus Lagabøte kongedømmet mellom de to sønnene Erik og Håkon. Erik, den førstefødte, fikk kongsnavn. Håkon fikk hertugtittel og kontroll over flere områder i det norske kongedømmet, inkludert Opplandene, som Østerdalen var en del av. Men de sørøstlige grenselandskaper med Østerdalen ble ekskludert fra tronfølgeaven, og regionen ble liggende under kong Magnus Lagabøte selv (Blom 1972a:31–40). Dette var på samme tid som jernproduksjonen i Gråfjellområdet var på det mest intensive.

I et av de eldste bevarte historiske skrift vi har fra Norge, norgeshistorien «Historia Norwegie», er de norske kongenes tilknytning til det indre Østlandet framhevet. Når verket er nedtegnet, har det vært flere diskusjoner rundt, men det er datert seinest til tida før 1152/53 og ca. 1160–1175 (hhv. Ekrem 1998 og Mortensen 2003:11–24). I norgeshistorien deles landet opp i tre befolkete områder: en bred kystsoner, en innlandssoner og en nordlig skogbevokst sone der finnene bor (Salvesen 1990:19–22). Østerdalen er en del av den indre delen av regionen som betegnes som innlandssonen: Opplandene. Alle de tre områdene hadde et ordnet rettssystem, delt opp i lagdømmer og tilhørende fylker. Ifølge historikeren Inger Ekrem (1998:30–36) er hensikten til den anonyme forfatteren med dokumentet å framheve landets ordnete rettssystem og dessuten dets rikdom på naturressurser, spesielt på fisk, pelsdyr og edle metaller. «Historia Norwegie» inneholder også

en krønike om de norske kongene. Det blir beskrevet at de hadde røtter tilbake i den gamle svenske gudeverden, med andre ord var det en lang, uavbrutt slektsrekke. Selv om de hedenske kongene blir omtalt, er det de kristne kongene som blir vektlagt. Opplandenes betydning eller viktighet blir framhevet, da tolv av Harald Hårfagres sønner skal ha vært småkonger her, en konge i hvert fylke også etter Harald Hårfagres tid (Ekrem 1998:47–51).

De skriftlige kildene som omtaler Østerdalen før seinmiddelalderen, er få, med unntak av «Historia Norwegie». På tross av dette antyder de nevnte kildene at kongene i middelalderen hadde spesielle interesser i Østerdalen. En grunn til dette kan være det økonomiske overskuddet fra jernproduksjonen i regionen. Jeg mener derfor at det er grunn til å anta at det var kongen som var hovedaktøren bak jernproduksjonen i Gråfjellområdet. Den relativt seine koloniseringen av skogsområdet kan ha gjort det mulig for kongen å regulere bruken av området til produksjon av jern i samråd med lokalbefolkningen gjennom at de fikk visse privilegier, slik som det blir uttrykt i den seinere retterboten fra 1358. Organiseringen av selve drifta sto trolig storbøndene i distriktet for, mens kongen sannsynligvis kontrollerte produksjonen i form av distribusjon og handel av produktet.

Kongen som initiativtaker og kontrollør av ressursutnyttelse i skogs- og fjellområder i middelalderen

Massefangst av villrein i fjellområder i Sør-Norge utviklet seg i likhet med jernproduksjonen til et omfattende foretak i middelalderen. Selv om kartlegging av massefangstanlegg antyder at fangsten må ha spilt en betydelig økonomisk rolle i middelaldersamfunnet, er den sjelden omtalt i skriftlige kilder, slik som jernproduksjonen. Massefangstanleggene i Sør-Norge er godt dokumentert (se blant annet Barth 1996, Jordhøy et al. 2005, Mathisen 2005, Jordhøy et al. 2012), men det foreligger relativt få radiologiske dateringer, slik at det fortsatt er usikkerhet om hvorvidt de har hatt flere bruksfaser, og om det innbyrdes forholdet mellom anleggene. Imidlertid viser materialet til regionale forskjeller, og det må antas at det har vært variasjoner i hvor omfattende fangsten har vært, hvordan den ble organisert, og hvem som sto bak den. To undersøkelser av massefangst for villrein, i Grimsdalen i Dovre kommune i Oppland og på Sumtangen på Hardangervidda i Hordaland, viser at fangsten herfra har likhetstrekk med jernproduksjonen i Gråfjellområdet, og kan dermed kaste lys over utmarksressursenes betydning i middelaldersamfunnet.

MASSEFANGST AV VILLREIN I GRIMSDALEN OG PÅ SUMTANGEN

I Grimsdalen ligger rester av en fangststasjon, «Tøftom», og like ved et massefangstanlegg for villrein på Einsethø. På fangststasjonen er det registrert fem bygninger og en avfallsmødding med store mengder med dyrebein og gevir, hovedsakelig av reinsdyr. Undersøkelser på stedet (Mikkelsen 1994) har vist at det kan skilles ut fire faser med aktivitet, fra folkevandringsstid til og med 1200-tallet, hvorav den siste og mest intensive fasen, 1030–1270 e.Kr., er samtidig med dateringer av massefangstanlegget (Mikkelsen 1994:54–61). Massefangstanlegget er et komplekst, ruseformet system bestående av gjerder som ledet dyra mot en samleleve, deretter til en mindre innhegning, hvor de ble avlivet. Det er registrert over 2000 stolpehull som til sammen utgjør ca. 5700 meter med gjerder (Mikkelsen 1994, Barth 1996, Jordhøy et al. 2005:40). C14-dateringer av stolperester viser at systemet var i bruk i perioden 985–1280 e.Kr. Den samlede kurven med dateringer antyder at den mest intensive perioden var i det 13. århundre før fangsten opphørte brått (fig. 5.3). Fangsten har resultert i et stort overskudd av kjøtt, gevir og huder. Mikkelsen antar at det meste av kjøttet er konsumert lokalt, men saltet og tørket kjøtt kan ha blitt distribuert til andre regioner. Hudene, spesielt fra kalver, og gevir ble sannsynligvis brakt til norske byer og eksportert til utlandet. Undersøkelser i nordeuropeiske byer og handelsplasser har vist at kammakeri var en viktig næring i middelalderen, og at kammene i første del av middelalderen ble produsert av reingevir (Mikkelsen 1994:155–163 med referanser).

Massefangstanlegget krevde store ressurser og mange mennesker for å bygge det, holde det ved like og håndtere fangsten. Dessuten skulle det store overskuddet av kjøtt, gevir og skinn fraktes ut av det lokale området og distribueres til eksterne markeder. Arbeidet må derfor ha vært koordinert og organisert, og flere typer aktører både på et lokalt og på et overordna plan har vært involvert. I middelalderen eide både kongen og erkebiskopen i Nidaros en betydelig part av gårdene i Dovre, selv om det også var ganske anselig med selveide gårder. Én av gårdene, Tofte, var krongods fra vikingtida og fram til 1667. I dag er det den største gården i Dovre og var trolig også det i vikingtida og middelalderen. Ut fra en gjennomgang av bebyggelsen og eierforhold argumenterer Mikkelsen for at det trolig var kongen og en del av storbøndene fra den sørlige delen av Dovre som sto bak oppstarten av massefangsten rundt 1000 e.Kr. i forbindelse med etablering av handelsplasser og

byer. Kongen stilte seg bak organiseringen av massefangsten av villrein trolig fordi han var en aktiv part i handelsvirksomhet i vikingtida og middelalderen og dermed ville sikre seg viktige handelsvarer som pelsverk, skinn og gevir. Mikkelsen antar at geistligheten med erkebiskopen i Trondheim etter hvert ble en aktør i drifta da de skaffet seg part i de gårdene som drev med massefangst (Mikkelsen 1994:112–138, 173).

På Sumtangen ved bredden av Finnsbergvatnet på Hardangervidda har det også foregått massefangst av villrein i middelalderen. Lokaliteten består av steinbuer og beinmøddinger. Omkring lokaliteten er det registrert rekker med steinrøyser/-varder som har ledet dyra til innsjøen (Indrelid et al. 2007:132). Resultatene herfra tyder på at fangsten i middelalderen ikke varte i mer enn 30–60 år, i perioden 1240–1290 e.Kr. Omtrent 115–230 dyr ble avlivet årlig, noe som indikerer et stort produksjonsoverskudd. Fangsten på Sumtangen var mest sannsynlig større enn ved Einsethø i Grimsdalen. Den foregikk i en kortere periode og var mer intensiv. Svein Indrelid argumenterer for at massefangsten ved Sumtangen ikke var organisert fra de nærmestliggende fjell- og fjordbygdene, men av en ekstern aktør med stor makt og ressurser. Dette utelukker ikke at det har vært lokale fangstfolk som sto for selve fangsten (Indrelid et al. 2007:147, 150). Indrelid antar at Bergen var destinasjon for fangstproduktene. På denne tida var Bergen hovedstad og den største byen i Norge, og her hadde kongen sete. På den tida massefangsten foregikk, regjerte Håkon Håkonsson (1217–1263), hans sønn Magnus Lagabøte (1263–1280) og deretter Erik Magnusson (1280–1299). Det antydes at det kan være kongemakta og kongen sine nærmeste embetsmenn som har beordret massefangsten på Sumtangen (Indrelid 2010:33–34).

Undersøkelsene i Grimsdalen og på Sumtangen har avdekket at massefangsten har ført til et stort overskudd av reinprodukter, og det antydes at det var kongen som sto bak fangsten. Massefangsten i disse to områdene har hatt et likt utviklingsforløp som jernproduksjonen i Gråfjellområdet, med relativt hurtig oppstart og brå nedgang på slutten av 1200-tallet.

UTMARKSRESSURSENE BETYDNING FOR ETABLERING OG OPPRETTHOLDELSE AV KONGEDØMMET

Jernproduksjonen i Gråfjellområdet og massefangsten i Grimsdalen startet opp på et tidspunkt før en sentralisering av kongemakten og et stabilt

kongedømme var etablert. Harald Hårfagre er tradisjonelt kreditert for å ha samlet Norge til ett rike på slutten av 800-tallet. Moderne forskere antar at hans styre var begrenset til kyststrøkene i Sør-Norge. Hvordan situasjonen var i de indre østlandsområdene, Opplandene, vet vi mindre om (Skre 1998, Moseng et al. 1999, Dørum 2004:23, Iversen 2008). Det er tidligere antatt at disse områdene seint ble integrert i rikskongedømmet, og det er av enkelte historikere hevdet at ribbungopprørene i 1219–1223 og 1224–1227 betegnet slutføringen av rikssamlingen, og at det indre Østlandet var det siste området som ble integrert i rikskongedømmet (Arstad 1995). Historikeren Knut Dørum argumenterer imidlertid for at det indre Østlandet trolig ble sterkere integrert i det norske middelalderkongedømmet på slutten av 1000-tallet (Dørum 2004:67).

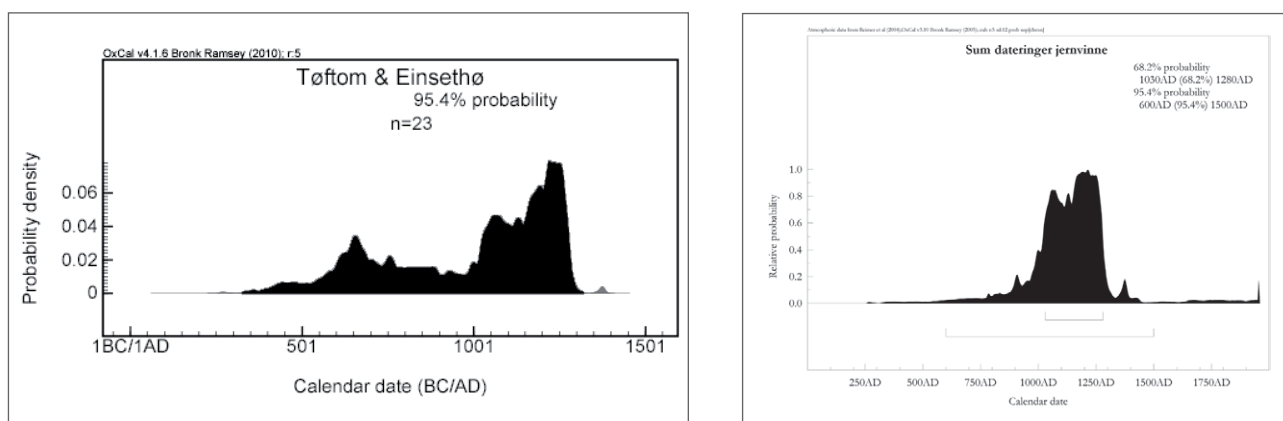
I den tidlige fasen av kongedømmet lå kongens maktgrunnlag i hirden som fulgte han, og muligens stående styrker rundt i landet. Kongen utøvde makt etter egne avgjørelser, noe som trolig innebar at han forbød økonomisk utnyttelse av hans område for andre enn han selv. Det var ikke noen form for fast skattlegging. Ved å reise rundt mellom kongsgårdene kunne kongen «høste landet», personifisere sin makt og utøve effektiv kontroll. Fra rundt 1000 e.Kr. introduserte flere konger kristendommen i sine kongedømmer. Den viktigste betydningen kristendommen hadde for rikssamlingen, var at den framfor alt virket sentraliserende. I slutten av tidlig middelalder var et stabilt kongedømme etablert, støttet av aristokratiet (Moseng et al. 1999:59–61, 74). Dersom det var kongen som sto bak jernproduksjonen i Gråfjellområdet og massefangsten i Grimsdalen, viser det at det var viktig for de tidligste middelalderkongene å igangsette og kontrollere ressursutnyttelsen i utmarksområdene for å etablere makt og skaffe underhold for hirden og han selv, og det kan således støtte opp om Dørum syn at det indre av Østlandet tidlig ble integrert i rikskongedømmet. Kongens inntekter i middelalderen kom vesentlig i form av naturalier, og da i et relativt ensidig vareutvalg. Det førte til at det var nødvendig for kongen og hans ombudsmenn å engasjere seg i handel, både innenlands og utenlands, for å skaffe andre produkter og for kontante penger (Helle 1991:199). Jernproduksjonen og massefangsten startet opp på tidspunktet da handelen av varer i stort kvanta fra én region til en annen ble vanlig i Europa. Det ser ut til at denne storskalahandelen var begrenset til produkter som kunne produseres i store mengder, massevarer, billig nok til at mange mennesker kunne kjøpe, men ikke for billig til at det kunne gjøres profitte. Det er blant

annet hevdet at jern er et slikt produkt som har vært vanlig i all storskala bytte-/handelsnettverk i verdenshistorien fram til seint i det nittende århundre (Wickham 2005:699–700).

Massefangsten av villrein på Sumtangen foregikk i perioden 1240–1290 e.Kr., samtidig som virksomhetene i Grimsdalen og Gråfjellområdet var på det mest intensive. Dette sammenfaller med perioden hvor Norgesveldet var på det største, og dessuten en glansperiode for den økonomiske ekspansjonen i Europa (Reyerson 1999:50). Etter interne kamper, borgerkrigene i perioden ca. 1130–1240 e.Kr., ble fred gradvis etablert mellom de stridende fraksjonene, og kong Håkon Håkonsson (1217–1263) ble enekonge.

Kongedømmet utviklet seg til å bli en samlet og sterkt politisk organisasjon med et velorganisert administrativt system. Makten ble sentralisert der aristokratiet ble implementert mer direkte i kongens tjeneste, og det utviklet seg skarpere skille mellom eliten og resten av befolkningen. Da kongen var rikets høyeste dommer, oppnådde han legitimitet blant befolkningen og dermed makt og innflytelse. Rettsvesenets store betydning for kongemakten kommer ikke minst til uttrykk i det aktive lovgivningsarbeidet, som nådde sitt høydepunkt i landsloven fra 1274 og byloven to år seinere (Helle 1999:741–742, Moseng et al. 1999:193–194). For å opprettholde Norgesvelde må det ha krevd store ressurser. Det kan derfor se ut til at det for kongene i høymiddelalderen var viktig å fortsette med kontroll, sannsynligvis i form av distribusjon og handel av produktene av virksomhetene i Gråfjellområdet og Grimsdalen, selv om også geistligheten seinere kan ha blitt part i disse virksomhetene. Samtidig var det nødvendig å intensivere aktivitetene. Bergen var på 1200-tallet hovedstad og den største byen i Norge. Det var her Håkon Håkonssen og hans etterfølger Magnus Lagabøte og Erik Magnusson holdt til. Derfor var det kanskje viktig for disse kongene å iverksette storstilt ressursutnyttelse, slik som massefangst av villrein på Hardangervidda, nærmere deres hovedsete, som dermed var enklere å kontrollere enn dem som var på Østlandet.

Brått opphør av jernproduksjonen og massefangsten
Jernproduksjonen og massefangsten opphørte brått rundt 1300 e.Kr. Det er bemerkelsesverdig at massefangsten i Grimsdalen og på Sumtangen og jernproduksjonen i Gråfjellområdet, forskjellig ressursutnyttelse i ulike regioner i Sør-Norge, opphørte på samme tidspunkt. Indre lid antar at fangsten førte til en endring av villreins migrasjonsruter

Figur 5.3. Samlet oversikt over alle radiologiske dateringer fra fangststasjonen Tøftom og massefangstanlegget på Einsethø i Grimsdalen (til venstre; program: OxCal v. 4.1.6) og fra jernproduksjonen i Gråfjellområdet (til høyre; program: OxCal v. 3.10).

Figure 5.3. Radiocarbon dates shown together from the specialised trapping station 'Tøftom' and the large-scale trapping system at Einsethø, Grimsdalen (to the left; program: OxCal v 4.1.6), and from the iron production in the Gråfjell area (to the right; Program: OxCal v 3.10).

og/eller en overbeskatning av reinsdyrpopulasjonen på Hardangervidda, slik at fangsten ikke lenger var lønnsom (Indrelid 2010:34). Mikkelsen mener at dette også kan gjelde for Grimsdalen, men han argumenterer for at det er mer trolig at en kombinasjon av interne og eksterne forhold i Norge og Nord-Europa var grunnen til at fangsten opphørte (Mikkelsen 1994:165–170). Gjennom sine studier viser han at massefangsten i Grimsdalen var influert av politiske og økonomiske endringer i Norge og Nord-Europa. I andre halvdel av 1200-tallet skjedde et skifte fra gevir til husdyrbein i kamproduksjonen, og dessuten en reorganisering av pelshandelen. Skandinaviske kjøpmenn hadde inntil andre halvdel av 1200-tallet styrt pelshandelen i Nord-Europa, men fra da av overtok hanseatene handelen fra sin base i Novgorod i Russland (Bugge 1923, Mikkelsen 1994:165).

I kontrast til gevir som handelsprodukt var det en økning i etterspørselen etter jern i middelalderens Europa, til jordbruksredskaper, i bygningskonstruksjoner slik som kongelige residenser, borger og kirker og for å produsere våpen (Schubert 1957:9, Lopez 1976:45, Helle 1991:169, Fossier 1999:54, Pleiner 2000:48). Etterspørselen etter jern eksisterte i storsamfunnet, både i Norge og i utlandet – så hvorfor skulle jernproduksjonen i Gråfjellområdet opphøre så brått? Tidligere er det framsatt argumenter om at det i Gråfjellområdet ikke har vært knapphet på råstoff (malm og tømmer), og undersøkelser i seterområdene og av fangstsystemene antyder at det heller ikke var mangel på lokal arbeidskraft rundt 1300 e.Kr.. Et generelt argument

har vært at jernproduksjonen i Sør-Norge, deriblant i Gråfjellområdet, opphørte da bergverksdriften ble etablert, først i Sverige og noe seinere i Sentral-Europa (Rundberget 2007k:358).

Eksport av jern fra Norge er ikke nevnt i historiske kilder. Men jernproduksjonen i Norge hadde i middelalderen nådd et nivå hvor det var gjennomførbart å eksportere til andre europeiske land (Pleiner 2000:279). Det er derfor sannsynlig at norsk jern var en handelsvare og ble eksportert. Flere europeiske land hadde behov for import av jern i løpet av middelalderen, selv om de også produserte jern selv. For eksempel ble det produserte jern i England, men etterspørselen fra slutten av 1100-tallet og framover synes å ha økt, og England måtte begynne å importere. De historiske kildene antyder at det meste av jernet ble importert fra Spania (Baskerland) og Sverige. Det svenske jernet ble importert gjennom hanseatene, og importen begynte på 1200-tallet og økte betydelig på 1300-tallet (Schubert 1957:110–111, Pleiner 2000:279). Støpejern fra Sverige kan derfor være en av hovedårsakene til nedgangen i jernproduksjonen i Gråfjellområdet. Det samtidige opphøret av kongens storstilte ressursutnyttelse i skogs- og fjellområdene indikerer imidlertid også andre årsaker.

Krise i samfunnets øverste hierarki

Kongens inntekter i middelalderen kom vesentlig i form av naturalier. Det var derfor nødvendig for kongen og hans ombudsmenn å engasjere seg i handel, både innenlands og utenlands, for å skaffe andre produkter og for kontante penger (Helle 1991:199).

I borgerkrigstida økte byenes betydning som administrative sentra, og i løpet av 1200-tallet ble byene oppbørssentra både for kongen og for kirken. Det ble nå begynt å kreve toll av utlendingers eksport og import (Helle 1991:167–169). På bakgrunn av historiske og arkeologiske kilder har Arnvid Nedkvitne (1977) i sine studier av norsk tørrfiskhandel i middelalderen antatt at Norge i slutten av 1100-tallet handlet primært med to regioner, Øst-England og Rhin-området. I begynnelsen av 1200-tallet økte handelen med England. Etter denne tida er det ingen tegn på ytterligere vekst i handelen. I løpet av 1200-tallet utviklet den hanseatiske liga en administrativ struktur som etter hvert førte til kontroll over de fleste handelsrutene i Østersjøen og Nordsjøen (Reyerson 1999:62, Gaimster 2005:412). I slutten av århundret dominerte de ikke bare handelssjøfarten med sine egne områder og Norge, men de hadde også arbeidet seg inn i den norske Englands-trafikken (Nedkvitne 1977:120 ff., 145–147, 166, Helle 1991:173). Regjeringen prøvde å verne innlandshandelen gjennom bestemmelser som forbød utenlandske handelsmenn å handle i Norge, i løpet av andre halvdel av 1200-tallet, men de lyktes ikke i å holde tyske kjøpmenn utenfor mellomhandel og detaljhandel i byene, heller ikke fra all oppkjøpsvirksomhet utenfor byene (Helle 1991:175). I 1250 e.Kr. ble det utstedt en handelsavtale mellom Lübeck, den viktigste tyske handelsbyen, og Norge. Avtalen garanterte fri adgang til handel. I 1278 fikk tyske kjøpmenn som besøkte Norge, sine første privilegier, og i 1294 ble rettighetene deres kraftig utvidet (Blom 1972b:1).

Kong Håkon Håkonsson døde i 1263, og styret til hans sønn Magnus VI Lagabøte brøt med den tidligere pågående og noe aggressive utenrikspolitikken som hadde ført til konflikter med nabolandene. Lagabøte ga opp blant annet Hebridene og Isle of Man til Skottland til gjengjeld for en stor sum sølv og en årlig betaling. Forholdet til Sverige og Danmark forble imidlertid problematisk. Hans innsats med å modernisere lovverket, som nådde sitt høydepunkt i landsloven fra 1274 og byloven fra 1276, brakte han i konflikt med erkebiskopen og kirken. Konflikten med de geistlige her hjemme og konflikten med nabolandene fortsatt etter Magnus Lagabøtes død. Da han døde i 1280, var Erik II Magnusson bare 12 år og uegnet til å regjere, slik at riket ble ledet av et formynderstyre som besto av rikets baroner og hans mor Ingeborg. Under «hans» styre ble utenrikspolitikken igjen mer aktiv og dristig. Han førte krig mot Danmark og Hansaforbundet. Konflikten med hanseatene endte med å gi store innrømmelser til tyskerne, og kongens økonomiske

situasjon ble etter hver anstrengt. De statlige inntektene kunne knapt finansiere alle kostnadene til krigføring. Han forsøkte derfor å låne penger utenlands, noe som indikerer at kongen hadde en akutt mangel på penger (Helle 1991:259–260).

Dersom kongen har vært hovedaktøren bak jernproduksjonen i Gråfjellområdet samt massefangsten i Grimsdalen og på Sumtangen, kan det arkeologiske materialet herfra illustrere kongemaktens «vekst» og «fall» i middelalderen. Oppstarten av både den storstilte jernproduksjonen og massefangsten rundt 1000 e.Kr. kan underbygge at det i slutten av vikingtida kunne eksporteres varer fra Norge på et rent kommersielt grunnlag, noe som la grunnlaget for de herskende klassene (Krag 2000:32). Materialet fra skogs- og fjellområdene i Sør-Norge indikerer dermed at samfunnsforholdene var av en art som gjorde det mulig å ta del i oppstarten av et europeisk økonomisk fenomen, den «kommersielle revolusjonen» i middelalderen. Jernproduksjonen og massefangsten var på det mest intensive på slutten av 1100-tallet og i første halvdel av 1200-tallet, samtidig med at Norgesveldet var på det største. Det brå opphøret av jernproduksjonen og massefangsten av villrein viser dermed et bilde av en krise i det øverste lag av det norske samfunnet, kongen og hans regjering. Interne konflikter og en mislykket utenrikspolitikk førte til en svekkelse av kongens makt. Nordmennene hadde ikke kapasitet til å beskytte innenrikshandelen, og kanskje mer viktig heller ikke utenrikshandelen. De ble utkonkurrert av det hanseatiske forbundet. På slutten av 1200-tallet kunne ikke lenger kongen kontrollere jernproduksjonen i Gråfjellområdet, heller ikke massefangsten av villrein i Grimsdalen og på Sumtangen.

BØNDENES «TILBAKEKOMST» I GRÅFJELL-OMRÅDET: FANGST AV ELG, GÅRDSDRIFT OG ETABLERING AV SETERBRUKET (CA. 1300–1650 E.KR.)

Opphøret av jernproduksjonen ved overgangen til seinmiddelalderen er tolket som et tegn på en «krise» i det øverste samfunnslaget i Norge. I kontrast er det ikke påvist noe i det arkeologiske materialet fra Gråfjellområdet som direkte gir inntrykk av nedgangstider for det lokale samfunnet. Etter at jernproduksjonen hadde opphørt, ble fangstgropssystemene for elg tatt i bruk på nytt og utvidet, og i begynnelsen av 1300-tallet ble det anlagt et gårdsbruk, og seterbruket ble etablert. Det tyder på at den lokale befolkningen igjen fikk fri bruksutøvelse i dette skogsområdet (jf. allmeningsretten).

Fangst av elg

De tre undersøkte fangstgropsystemene ble anlagt i yngre jernalder. Både groper i systemene ved Deifjellura/Tørråsen og Rødseter ble sekundært anvendt til kullproduksjon og viser at de gikk ut av bruk da jernproduksjonen pågikk. Det er imidlertid sannsynlig at det lille fangstanlegget i Skrubbdalen fortsatt ble benyttet i tidlig middelalder. Anlegget lå nord for området der jernproduksjonen foregikk. Fangsten her ville dermed ikke ha ført til konflikter i forhold til jernvinna. Systemene ved Deifjellura og Rødseter ble på nytt tatt i bruk i seinmiddelalderen. Det er vanskelig å fastslå om dette skjedde umiddelbart etter at jernproduksjonen opphørte rundt 1300 e.Kr., eller noe seinere. C14-dateringene av konstruksjonsrester i fangstgroper ved Rødseter viser til siste bruksfase av anlegget. Fire av prøvene er datert til 1300-tallet. Ut fra kalibreringskurvene er det like trolig at den siste bruksfasen startet opp i begynnelsen av 1300-tallet som i andre halvdel av århundret. Da fangstanlegget ses som en integrert del av gårdsøkonomien til gårdsbruket som ble etablert i Rødseter-området tidlig på 1300-tallet, er det sannsynlig at gropfangsten startet opp igjen på samme tidspunkt. Selv om gropene nærmest røys- og tuffefeltet ble gjenfylt, ble systemet utvidet i løpet av middelalderen.

Elgfangsten har vært på det mest intensive i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid. Dersom alle fangstanleggene (6 system bestående av rundt 80 groper) var i bruk samtidig, må det ha krevd mange mennesker og ressurser å bygge, vedlikeholde og se etter om det var fanget elg i gropene. Det indikerer at fangsten var organisert, trolig i et samarbeid mellom flere gårder, og gropfangsten må i motsetning til i yngre jernalder ha gitt større utbytte enn de enkelte gårdene hadde behov for. Kjøttet er sannsynligvis blitt konsumert i distriktet, derimot hadde hudene så stor verdi at de mest sannsynlig har vært en handelsvare, muligens også gevirene. I bevarte tollruller fra Oslo er verdien på elghuder oppgitt i forhold til huder av reinsdyr og okser. I 1544 var verdien av 10 reinhuder 2 skilling og 10 oksehuder 8 skilling, mens 10 elghuder var på 12 skilling. Prisene for elghuder hadde gått sterkt opp i 1570, prisen var da 24 skilling for 10 huder, mens prisene for rein- og oksehuder var mer eller mindre de samme som i 1544. Det er antatt at hudene kan ha blitt eksportert til kontinentet. Olaus Magnus (1555) beskriver i *De nordiske folkenes historie* at det på midten av 1500-tallet ble eksportert flere tusen elgskinn årlig fra Norden. Hudene ble hovedsakelig brukt til klær, særlig til bukser (Jacobsen og Andersen 1992:195,

Jacobsen og Larsen 1992:128). Hudene var også viktige som betalingsmiddel. Østerdølene kunne bruke huder og skinn i stedet for korn som betaling for tienden og skatter til kongen. I 1750 ble det forbudt å bruke elggroper med spyd fordi det ansås som en inhuman fangstmetode, men kanskje også fordi det gikk ut over den verdifulle elghuden, som helst skulle tilbys kongen (Lillevold 1973:179–180). Gropfangsten i Gråfjellområdet opphørte i løpet av 1600-tallet. Det var på et tidspunkt da elgbestanden i Sør-Norge var avtakende. Nedgangen kan ha flere årsaker; de vanligste framsatte forklaringene på nedgangen er en økende ulvebestand og at geværet ble vanlig.

De tre største fangstanleggene ligger ved dagens seterområder: Rødseter, Styggdølseter og Kjølseter. De to siste systemene er ikke undersøkt, men det er sannsynlig at de har samme bruksfaser som systemet ved Rødseter. Det er argumentert for at det var menneskene tilknyttet gårdsbruket i Rødseter-området som sto for gropfangsten i systemet ved gården. Fra Styggdølseter og Kjølseter foreligger det radiologiske dateringer av hustuffer til seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid. Hustuftene og aktiviteten på disse to seterområdene er tolket å representere seterbruk. Den samtidige bruken kan derfor antyde en sammenheng mellom disse næringene, at det var de samme menneskene som drev med forskjellig ressursutnyttelse på ulike tider av året. I allmenning var det i utgangspunktet fritt for alle å lage dyregroper (dyregraver) så lenge man ikke «spiller veidevonen for andre» (Taranger 1915: Magnus Lagabøtes landslov, VII, kap. 63). Sto dyregropene derimot ubrukt i mer enn ti vintre, kunne hvem som helst bruke dem. I middelalderlovene er ikke bruk og besittelse i allmenninger rettsbeskyttet slik den er innenfor gårdsvaldet, men hvor det er fastlagt rettsbeskyttelse, er den som regel tidsbegrenset og avhengig av stadig faktisk bruk (Stenseth 2005:92–93). Det er mulig at de enkelte gårdene som anla fangstgropsystemene i yngre jernalder, kan ha gjort hevd på visse bruksrettigheter gjennom bruken av fangstgropsystemene, blant annet arealer til husdyrbeite og hogst. Kanskje var det de samme gårdene som igjen tok i bruk fangstgropsystemene etter at jernproduksjonen tok slutt, selv om det hadde gått mer enn flere hundre år siden de ble bygd, og etablerte setre ved systemene.

Gårdsdrift

De første påviste aktivitetsspor på røys- og tuffefeltet i Rødseter-området kan dateres til 700-tallet. Området ble ryddet for husdyrbeite, og det er

mulig at det er gjort forsøk på korndyrking. Ingen samtidige spor etter bygninger ble påvist, slik at det den agrare aktiviteten er tolket å representere sesongmessig opphold. Rundt 1000 e.Kr. ser det ut som aktiviteten på stedet opphørte, og at det lå øde fram til begynnelsen av 1200-tallet, da virksomheten gradvis tok seg opp igjen med husdyrbeite, slått og korndyrking av beskjedent omfang. De første bygningene ble anlagt på 1300-tallet. Det er usikkert når i århundret de ble reist, men ut fra den generelle aktiviteten på stedet kan de tilhøre første del av 1300-tallet. Større områder ble ryddet for bedre arealutnyttelse, og korndyrkingen ble intensivert rundt 1400 e.Kr. Det ble dyrket bygg, hvete og rug. Sammensetningen av de fossile dyrkingssporene har samme karakter som kjennetegnene røysfelter fra skogsområder i Sør-Norge hvor undergrunnen består av morene. Undersøkelser fra Hedmark og Oppland har vist at røysfeltene kan ha lang brukstid fra bronsealderen / eldre jernalder til slutten av 1600-tallet. Det kan ha foregått forskjellige former for dyrking, både busktrøde og permanent dyrking. Et generelt trekk er imidlertid at dyrkingen intensiveres i seinmiddelalderen, fra ca. 1400 e.Kr. (Holm 1995, 2004), slik som på røysfeltet i Rødseter-området. Variasjoner i røysene og at de fantes i konsentrasjoner over et større område, viser at jordbruket har vært drevet over en lengre periode. De store rydningsrøysene er et resultat av intensiv steinrydding og vitner om gjentatte sesonger med steinrydding og dyrking. Selv om det dyrka området er relativt lite, rundt 15 daa, tilsvarer arealet det samme som for en einvirkesgård på Østlandet i middelalderen.

I takt med oppsvinget i beite- og dyrkingsaktiviteten økte bebyggelsen gradvis fram til midten av 1600-tallet. Seks bygninger kan knyttes til perioden 1300–1650 e.Kr., hvorav fire er tolket som bolighus og to som økonomibygninger. Det er gjort relativt få undersøkelser av både gårds- og seterlegg som kan dateres til seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, på Østlandet. Fra våre middelalderbyer er også materialet fra disse periodene lite belyst, da lag tilknyttet denne tida ofte er blitt fjernet uten arkeologisk undersøkelse (Schia 1981:27, Reed 2011). Kunnskapen om byggeskikk og gjenstandsmateriale fra periodene som er avdekket i Rødseter-området, er derfor sparsom. Men byggeskikken med brukspraktiske innredningsdetaljer fra Rødseter-området er lik den som er kjent fra landsbygda på Østlandet og i middelalderbyene. Med ett unntak er alle hus-tuftene tolket å ha vært laftete bygninger. Bolighusene hadde hovedsakelig hjørneildsted, moldbenker

og tregolv og har hatt en grunnflate fra ca. 32 m² til 54 m². Gjenstandsmaterialet var rikt og variert og viser til mange ulike funksjoner, gjennomgående knyttet til det daglige livet og ressursutnyttelse i området. Funn som viser til kontakter utenfor det lokale samfunnet er først og fremst noe keramikk som kan dateres til seinmiddelalderen og seinere. Keramikk ble imidlertid vanlig i innlandstrøk først på 1700-tallet, da det ble fart i den hjemlige produksjonen av leirgods. Før den tid var det vanlig med tre- og kleberkar.

Byggeskikkens karakter og gjenstandsmaterialets variasjon sett i sammenheng med det dyrka arealet og korndyrkingens intensivitet gjør at materialet er tolket å representere en gård som ble etablert i begynnelsen av 1300-tallet. Det er mulig at gårdsdrifta kan gå tilbake til begynnelsen av 1200-tallet, men da ingen påviste bygninger er eldre enn 1300 e.Kr., er det imidlertid usikkert om den agrare aktiviteten på 1200-tallet kan knyttes til fast bosetning eller sesongmessig opphold. Gården er tolket å ha vært et kombinasjonsjordbruk, der elfgangst har vært sentral for gårdens økonomi. Fangstgropssystemet ved gården ble sannsynligvis tatt i bruk på nytt og utvidet samtidig med at de første bygningene ble oppført på 1300-tallet. Fangsten har vært på det mest intensive i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, synkront med da korndyrkingen var mest omfattende. Elgproduktene har vært en forutsetning for å skaffe varer som gården selv ikke kunne produsere, og for å opparbeide et økonomisk overskudd. Martens (1989a) har i sin diskusjon rundt marginaljordbruk poengtert at nødvendige varer ikke kun er dem man trenger til livets opphold, men også slike som markerer kulturell tilhørighet til det større samfunnet, knyttet til feiring av høytider, til klesdrakt og til byggeskikk.

Hvorfor ble en gård etablert i skogsområdet ved overgangen mellom høy- og seinmiddelalderen?

Historiske studier har vist at befolkningen økte jevnt i høymiddelalderens Norge, og at ekspansjonen var sterkest på Østlandet. Her var tilgangen på dyrkbar jord bedre enn i andre regioner, og i tillegg ble det foretrukket å rydde land i utmarksområder. For Åmot er det forskjellige syn på om den beste dyrkbare jorda ved Rena og Glomma og i de kalkrike områdene allerede var ryddet på slutten av vikingtida eller noe seinere. Det er større enighet om at antall gårdsbruk fordoblet seg fra vikingtida og fram til svartedauden. Ekspansjonen synes imidlertid å være noe mindre enn lenger vest i Øst-Norge, noe som kan skyldes at bosetningen

i Åmot hadde grunnlag i andre næringer enn kun jordbruk. Undersøkelser utført av Vestlandsgårdsprosjektet (Øye (red.) 2002:60–61) viser at det var et sammenfall mellom ekspansjon og intensivering i innmark og økt utnyttning av utmarksområder og seterdrift i fjellet. Ekspansjonen i heimeseter og fjellseterområder var mest markant i overgangen mellom vikingtida og middelalderen og seinere i høymiddelalderen. Denne ekspansjonen skjedde samtidig med en utvidelse av innmarksområdene rundt gårdene. Når åkerarealene ble utvidet, var det behov for nye beitearealer lenger unna. Ut fra dette kan befolkningsøkningen og mangel på jordbruksarealer i de mer sentrale delene av Åmot være én forklaring på hvorfor gårdsbruket i Rødseter-området ble etablert rundt 1300 e.Kr. Men som det tidligere er påpekt, har det økonomiske grunnlaget for deler av befolkningen i Åmot vært andre næringer enn jordbruk, nemlig spesialisert vareproduksjon for salg utenfor distriktet, slik jernproduksjonen i tidlig- og høymiddelalderen viser. Det er argumentert for at elgfangsten var vesentlig for gårdens eksistensgrunnlag i Rødseter-området. Fangstproduktene var sentrale for å skaffe varer man selv ikke produserte, og de hadde verdi ved betaling av skatter og avgifter (Moseng et al. 1999:227). Kombinasjonen av ulike næringer kan forstås bare dersom man ser denne bosetningen tilknyttet større sosio-økonomiske systemer (Martens 1989a:78–79, se også kap. 4.1). Dette er en kontrast til oppfatningen av selvbergingshusholdets rolle og at marginalområder/utmarksområder var reservearealer for bosetning i perioder med befolkningspress (Holmsen 1976:23, Salvesen 1979:166, 1982, Ersland 1999:56–57). At det ble etablert et gårdsbruk i Rødseter-området, trenger derfor ikke å ha bakgrunn i at de beste jordbruksområdene i distriktet allerede var oppdyrket. Etableringen av gården må heller ikke betraktes som en passiv tilpasning til landskapstypen, at på dette stedet var den dyrkbare jorda fruktbar, og at det fantes elg i området, men bør forstås på bakgrunn av sosiale prosesser, hvor menneskene tok aktiv del i relasjoner til omverden. Fangstproduktene, byggeskikken og gjenstandsmaterialet er således vitnesbyrd om kulturkontakter som viser gårdens tilknytning til og delaktighet i samfunnsutviklingen både lokalt og på et overregionalt plan. Fangstgropsystemet ved Rødseter gikk ut av bruk på 1600-tallet, trolig også de andre systemene i Gråfjellområdet. Det skyldes sannsynligvis at elgbestanden da var svært redusert. På samme tidspunkt opphørte korndyrkingen brått på røysfeltet. Sammenfallet mellom

disse hendelsene tyder på at gården gikk ut av drift. Gårdsdrifta var ikke levedyktig når storfangsten ikke lenger kunne opprettholdes. Undersøkelsene fra Rødseter-området kan dermed underbygge den oppfatningen at andre næringer enn jordbruk var sentrale for befolkningen i distriktet også etter at jernproduksjonen opphørte, og dessuten antyder elgfangsten at det fortsatt var et marked for ikke-agrare produkter herfra.

Seterbruk

Begrepet *seterbruk* er i denne publikasjonen brukt når husdyrbeite kan relateres til samtidige bygninger (bygningrester), og henviser til det historisk kjente seterbruket slik det er definert av Reinton (1955:2). Fra midten av 1500-tallet til midten av 1800-tallet ble mange setre anlagt i Norge. Ekspansjonen av seterbruket settes i sammenheng med befolkningsøkning og ekspansjon i jordbruket (jf. Sandnes 1989), der husdyrholdet ble en stadig viktigere del av drifta.

I Gråfjellområdet var det kjent 13 setre og/eller setergrender. Ifølge skriftlige kilder kan seterbruket her føres tilbake til 1600-tallet, og det var hovedsakelig de store, og sannsynligvis de eldste, gårdene langs Rena som brukte området. At seterbruket trolig var eldre, kunne man anta ut fra undersøkelsene på setra Stavlia på Rødsmoen. Her ble det avdekket bosetningsspor datert til vikingtida og begynnelsen av middelalderen, der bebyggelsen kan knyttes til husdyrbeite. Undersøkelsene var av begrenset omfang, slik at det imidlertid er usikkert om Stavlia opprinnelig ble tatt opp som seter eller gård (Bergstøl 1997:27–33).

På Deset Østseter (Melgårdseter og Søgårdsvollen) har det foregått noe husdyrbeite før middelalderen. Ut fra pollenanalysen ser det ut til at den agrare aktiviteten opphørte da jernproduksjonen tok til. Inne på Melgårdseter lå en jernframstillingsplass (jfp. 7) som var i drift på slutten av 1100-tallet eller i første del av 1200-tallet. Samtidig med drifta ble de første bygningene oppført på stedet, og de knyttes til opphold i forbindelse med jernframstillingen. Etter 1300 e.Kr. ble det på nytt anlagt bygninger her. Ett hus kan ha vært bygd på 1300-tallet, trolig i slutten av århundret, mens de fleste ble oppført på 1400-tallet, deriblant to hus på Søgårdsvollen. Pollenanalysen viser spor etter en rydningsbrann datert til 1450–1615 e.Kr. og en kraftig økning i mengden gresspollen og andre beitemarksplanter. På et yngre nivå ble det påvist byggpollen, men ingen dyrkingsspor ble imidlertid avdekket ved utgravningene. Den eneste aktiviteten som kan knyttes til bygningene, er

husdyrbeite. Materialet er derfor tolket å representere seterbruk, der Melgårdseter ble anlagt i løpet av 1300-tallet og Søgårdsvollen trolig noe seinere, på 1400-tallet. Bolighusene, seterstuene, hadde med ett unntak midtåre og gjenspeiler en eldre byggeskikk enn middelaldergården i Rødseter-området. Gammel byggeskikk holdt seg lenger i seterhus enn på gården. I overgangen til etterreformatorsk tid er større arealer blitt ryddet til gressmark, og det kan ha vært gjort et forsøk på korndyrking. Samtidig ble bebyggelsen utvidet. Fasen med ekspansjon av seterdrifta kan dermed knyttes til de skriftlige kildene hvor Deset Østseter blir omtalt fra slutten av 1600-tallet.

Det ikke er utført utgravninger i de andre seterområdene, slik at det er vanskelig å avgjøre om de registrerte bosetningssporene kan relateres til fast eller sesongmessig bosetning, men det antas at de kan knyttes til tidligere seterbruk. Fra Knubbliset, Kjølseter og Styggdalsseter foreligger det noen radiologiske dateringer, primært fra hustufter. C14-dateringene fra de tre seterområdene er sammenfallende, også med resultatene fra Deset Østseter, og viser at seterbruket ble etablert etter jernproduksjonen. Dateringene antyder at setrene ble anlagt innenfor perioden fra første halvdel av 1400-tallet til ut på 1600-tallet. Med bakgrunn i undersøkelsene fra Deset Østseter kan det argumenteres for at oppstartsfasen var på 1300-tallet, men at det var i løpet av 1400-tallet at seterbruket bredde om seg, og flere setre kan ha blitt etablert samtidig.

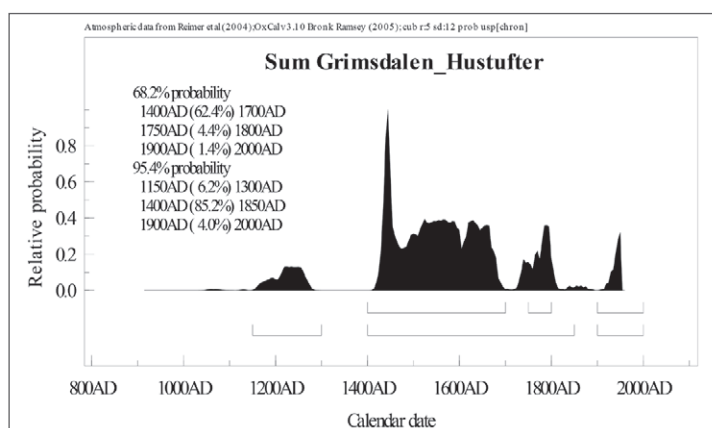
På røys- og tuffefeltet i Rødseter-området ble imidlertid seterdrifta etablert seinere, trolig på grunn av gårdsdrifta her i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorsk tid. I høyereliggende områder, der et begrenset antall kulturplanter kan modnes, er det ikke uvanlig at gård og seter ligger om hverandre, heller ikke at samme lokalitet har vært brukt vekselvis som gård og seter (Martens 1989a:78). Rett etter at gårdsdrifta på røys- og tuffefeltet opphørte på midten av 1600-tallet, ble det bygd to nye hus som er tolket å tilhøre en seter. Dette er i samsvar med de skriftlige kildene som beskriver at de tre Rød-gårdene tidlig på 1700-tallet hadde setre i Rødseter-området. Trolig ble seterbygningene i røys- og tuffefeltet ikke stående særlig lenge på plassen, men kan ha blitt flyttet til et av områdene i nærheten kalt Rødsetervolla.

Distribusjonen av og intensiviteten i jernvinna i tidlig- og høymiddelalderen viser at mye tømmer har gått med til produksjonen. Skogen innenfor deler av Gråfjellområdet må derfor ha vært svært desimert i perioder. Dendrokronologiske analyser av treprøver

viser at tømmerets egenalder ved hoggingstidspunktet har vært høy, der snittet for det analyserte materialet er 102 år. Selve hoggingstidspunktet har variert mellom 30 og 201 år (Rundberget 2007i:316). Avskogete områder kan ha vært attraktive for husdyrbeite, men dersom de fleste setrene ble anlagt etter begynnelsen av 1400-tallet, har trolig skogen vokst opp igjen der den har vært snauhogd. Det kan imidlertid ha vært en årsak til at setrene ikke ble anlagt rett etter at jernproduksjonen tok slutt, fordi seterbruket krevde store mengder ved. På 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet ble flere setre nedlagt eller flyttet på grunn av mangel på ved (Reinton 1955). Fullseterbruket som var vanlig i Østerdalen, krevde ekstra stort vedforbruk til ysting og primkoking. Ved bruk av åpen åre, slik som er dokumentert på Deset Østseter, gikk det spesielt med store vedmengder til all kokinga. På Østlandet er det regnet ut at det enkelte steder gikk med ½ favn 60 cm kløyvd granved per ku for setersommeren (Reinton 1955:250).

Et område som har likhetstrekk med Gråfjellområdet når det gjelder det historiske forløpet i middelalderen, er Grimsdalen i Oppland. Her skjedde det en intensivering av husdyrbeite og myrslått i yngre jernalder. Den agrare aktiviteten sett i sammenheng med gravhauger og gravfunn datert til vikingtida antyder at det har vært fast bosetning i dalen, selv om det ikke er påvist spor etter bygninger fra denne perioden (Hougen 1947, Mikkelsen 1994, Stene og Gustafson 2011). I samme tidsrom som jernproduksjonen pågikk i Gråfjellområdet foregikk det massefangst av villrein. Etter at massefangsten tok slutt, antydes det ut fra pollenanalysene en redusert aktivitet fordi det er påvist mindre trekullstøv og færre beiteindikatorer. Nedgangen i aktivitet kan muligens knyttes til svartedauden (Høeg 1994, 2011). Undersøkelser av hustufter på to ødesetre viser at setrene i dalen ble anlagt på 1400- og 1500-tallet (fig. 5.4). Seterbruket ble etablert omtrent samtidig som i Gråfjellområdet, i seinmiddelalderen etter at massefangsten hadde opphørt (Stene og Gustafson 2011:109).

Undersøkelsene i Gråfjellområdet og i Grimsdalen tyder på at etableringen og ekspansjonen av det historisk kjente seterbruket skjedde noe før det som er antatt ut fra de skriftlige kildene. Det kan antydes at befolkningsveksten og gjenryddingen etter svartedauden skjedde tidligere enn antatt, eller en omlegging av jordbruket. For Åmot er det tidligere blitt hevdet at gjenryddingen skjedde først langsomt på 1500-tallet og skjøt fart etter 1600 e.Kr. (Reinton 1969, Dyrvik 1979, Sørensen 1999:96, Dugstad 2002:40).

Figur 5.4. Samlet framstilling av radiologiske dateringer (totalt tolv dateringer) fra undersøkte hustuffer på to ødesetre i Grimsdalen i Dovre kommune i Oppland (program: OxCal v. 3.10).

Figure 5.4. Radiocarbon dates (twelve samples) from excavated house platforms at two deserted shielings in Grimsdalen, Dovre municipality, Oppland county (program: OxCal v 3.10).

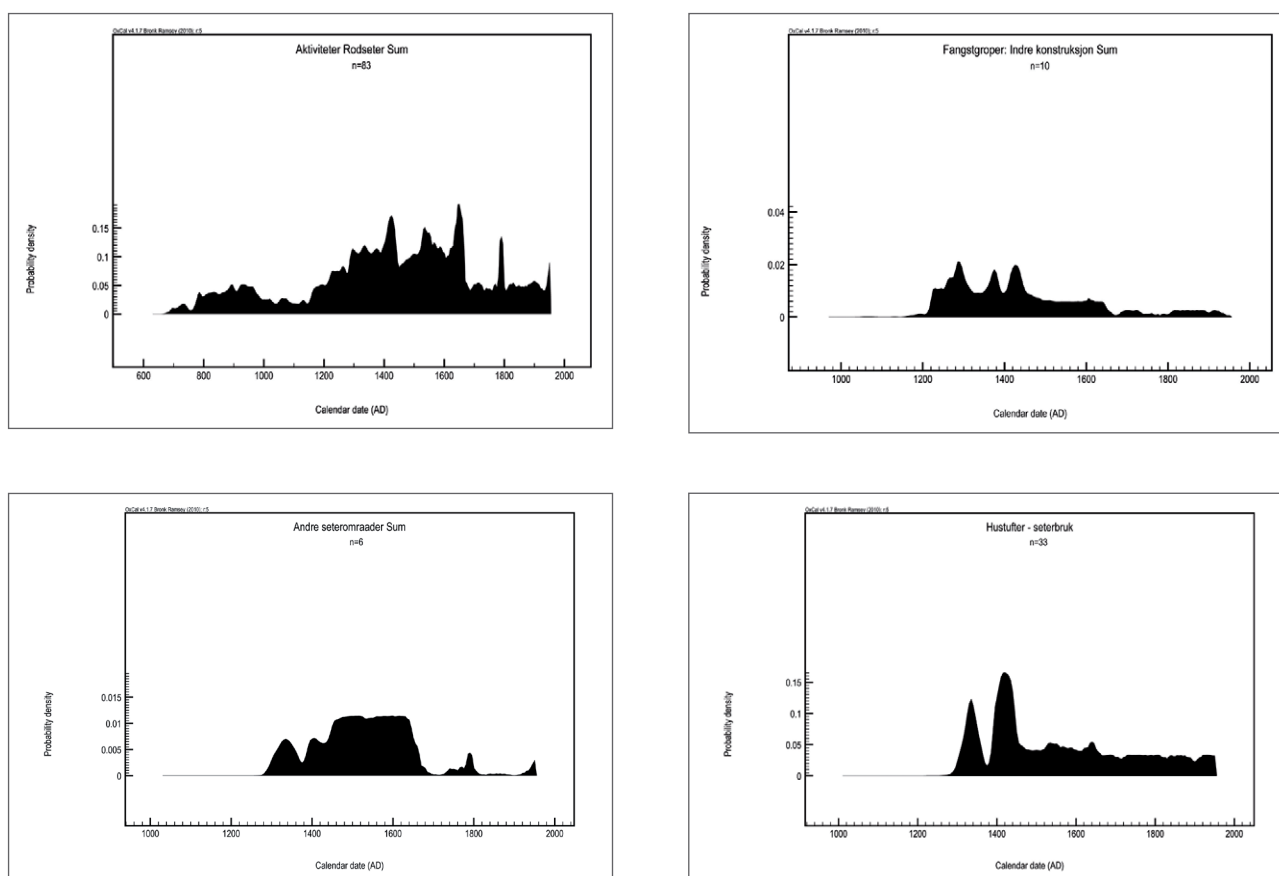
SEINMIDDELALDEREN – KRISETID I ÅMOT?

Seinmiddelalderen er både i Norge og Europa karakterisert av økonomisk stagnasjon, nedgang i befolkningen og endrete klimatiske forhold (Lunden 1984, Helle 1995, Bjørkvik 1996). Fra slutten av 1200-tallet til ut på 1500-tallet ble klimaet kaldere og våtere, og tida er omtalt som «den lille istid». Tradisjonelt regnes perioden 1350–1600 e.Kr. for en av de store kriseperiodene i Norge (Sandnes og Salvesen 1978, Holm 1995:128). Det er særlig historikerne som har karakterisert denne perioden som en krisetid. Svartedaudens utbrudd i 1349 blir sett på som et vendepunkt i norsk historie, med nedgangstid og forfall i det norske riket, særlig gjaldt dette demografiske og økonomiske forhold. Formuleringen «agrarkrisa» er like innarbeidet som «nedgangstid» når seinmiddelalderen blir omtalt (Bjørkvik 1996:11; Ermland 1999:42). Landet sett under ett kan mellom en tredjedel og to tredjedeler av befolkningen ha blitt syke og dødd av pesten. Ødeleggingen førte til en omlegging av samfunnet. Smågårder og bruk i mer avsidesliggende områder ble forlatt, folk flyttet inn mot sentrum og tok i bruk gårder som var blitt lagt øde. Folkenedgangen førte til at vilkårene for gårdsdriften endret seg, spesielt gjaldt dette åkerbruket, som ble redusert i verdi i forhold til februket, og gårdene ble redusert som produksjonsheter. Selv om det ble mulig å utnytte ødegårder som tilleggsjord, ble produksjonstallene redusert som følge av underskudd på arbeidskraft, dårligere klima og rovdrift på jorda i høymiddelalderen. Fallet i landskyld og skatter førte derimot til at bøndene slapp å produsere så mye som tidligere for å dekke kravene utenfra (Bjørkvik 1996, Ermland 1999).

Det er antatt at tilbakegangen i bosetningen har vært betydelig i Åmot, med en nedgang på minimum 65 prosent av antall bosetningsenheter før svartedauden. Videre antas det at gjenryddingen skjøtt fart

først fra rundt 1600 e.Kr. (Dyrvik 1979:19, Sørensen 1999:96). Kan så denne krisa gjenspeiles i skogsområdene i Åmot? Undersøkelsene i Gråfjellområdet og på Rødsmoen har vist at det er likhetstrekk, men også forskjeller i bosetning og ressursutnyttelse i middelalderen i de to tilgrensende områdene, noe som trolig skyldes forskjeller i topografi og geologi. På Rødsmoen er det hovedsakelig jernframstilling som er dokumentert til denne perioden, ca. 1000–1300 e.Kr. Bare ett seterbruk er kjent, Stavlia, hvor undersøkelsene viste at stedet var i bruk i slutten av vikingtida og tidlig middelalder, samt at enkeltliggende tjæremiler kan dateres tilbake til seinmiddelalderen. På denne bakgrunnen konkluderte Narmo (2000:191) med at det var en kraftig nedgang i bruken av utmarka i seinmiddelalderen, og først på slutten av 1500-tallet eller mer trolig i første halvdel av 1600-tallet tok aktiviteten seg opp igjen.

I Gråfjellområdet var derimot bosetningen og ressursutnyttelsen mer variert og omfattende i middelalderen. Jernproduksjonen har det samme forløpet som på Rødsmoen, og områdene kan trolig ses på som ett produksjonsområde. Jeg har argumentert for at det kan være kongen som var hovedaktøren bak jernproduksjonen i Gråfjellområdet, og at området ikke kunne benyttes til annen ressursutnyttelse da produksjonen pågikk. Etter at jernproduksjonen opphørte, fikk lokalbefolkningen igjen adgang og bruksrettigheter i området. Både før og etter jernproduksjonen foregikk det elgfangst i fangstgropsystemer, der den mest intensive fasen var fra 1300-tallet og fram til midten av 1600-tallet. I første del av middelalderen har det forekommet husdyrbeite og korndyrking, men av begrenset omfang. Først etter 1300 e.Kr. intensiveres den agrare aktiviteten gjennom etablering av et gårdsbruk og seterdrift. I Rødseter-området ble de første husene bygd på begynnelsen av 1300-tallet,

Figur 5.5. Øverst til venstre: alle radiologiske dateringer fra røys- og tuftfeltet i Rødseter-området. Øverst til høyre: radiologiske dateringer fra indre konstruksjoner i fangstgroper i fangstsystemet ved Rødseter (siste brukstid). Nederst til venstre: radiologiske dateringer fra Knubbliset, Kjøseter, Styggdølseter (fire hustuffer, en koksteinsrøys og en rydningsrøys). Nederst til høyre: radiologiske dateringer av hustuffer tolket å representere seterbruk i Gråfjellområdet (program: OxCal v. 4.1.7).

Figure 5.5. Top left: all radiocarbon dates from the Rødseter area shown together. Top right: radiocarbon dates from inner constructions of pits in the pitfall trapping system at Rødseter (last period of use) shown together. Bottom left: radiocarbon dates from the shielings Knubbliset, Kjøseter, Styggdølseter (four house platforms, a heap of cooking stones and a clearance cairn) shown together. Bottom right: radiocarbon dates of house platforms / building remains interpreted to represent mountain dairy farming in the Gråfjell area shown together (program: OxCal v 4.1.7).

og gårdsdrifta er tolket å bli opprettet. Det kan se ut til at det skjedde en omlegging av virksomheten i første halvdel av 1400-tallet. Bruksarealene ble utvidet, og dyrkingen ble intensivert, samtidig med at bebyggelsen økte. Det samme utviklingsmønsteret kan ses i materialet tilknyttet seterdrifta. Den startet opp i løpet av 1300-tallet og bredde om seg i hele Gråfjellområdet etter 1400 e.Kr. Det er med andre ord ingen tegn på den seinmiddelalderens krise, snarere tvert imot, med en gradvis økning av bosetning og ressursutnyttelse fra begynnelsen av 1300-tallet samt en intensivering fra 1400-tallet.

Utmarksressursenes store betydning for lokalsamfunnet

Undersøkelsene i Gråfjellområdet har endret bildet av bruken av skogsområdene i Åmot i

seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, noe som har innvirkning på bosetningshistorien i distriktet. Det er ingen direkte tegn i det arkeologiske og pollenanalytiske materialet som tyder på «krise» i bruken av Gråfjellområdet verken rett før eller etter svartedauden. Resultatene kan dermed indikere at befolkningsnedgangen i seinmiddelalderen ikke var så omfattende i Åmot, og at gjenryddingen derfor har foregått tidligere og raskere enn tidligere antatt.

Det er imidlertid foreslått at intensivering av agrar utmarksbruk kan tolkes å reflektere en «kriseperiode» i lokalsamfunnet. Prosjektet «Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet» har studert landskapsutviklingen i området Backa i nordre Värmland i Sverige gjennom de siste 2000 årene. Hovedsaken i prosjektet var å

undersøke det agrare utmarksbruket (Emanuelsson et al. 2003:11). I nordre Värmland har landskapsutnyttelsen vært av samme art som i Gråfjellområdet. Det har foregått elgfangst i groper, jernproduksjon, samt husdyrbeite, slått og seterbruk. Gropfangst av elg har foregått fra neolitikum fram til ca. 1600-tallet og produksjon av jern fra rundt 400 e.Kr. fram til 1600 e.Kr. Begge disse næringene var på det mest intensive i tidlig- og høymiddelalderen – jernvinna i perioden 900–1200 e.Kr. og elgfangsten i perioden 1000–1250 e.Kr. Produktene fra næringene var ment for det lokale samfunnet, men også for eksport til eksterne markeder (Emanuelsson et al. 2003:10–11). Husdyrbeite har foregått siden eldre jernalder, fra rundt 400 e.Kr. Det antas at noen setre kan være etablert på samme tid. Det agrare utmarksbruket økte imidlertid da elgfangsten og jernproduksjonen avtok på 1200-tallet. Dette er tolket som et behov for økt produksjon av naturalprodukter blant bøndene da det ikke lenger var et marked for ikke-agrare produkter. Én måte å tilfredsstille dette behovet på var å øke den agrare utmarksproduksjonen. Det førte til at lokale jordbruksaktiviteter i utmarksområder ekspanderte i seinmiddelalderen under agrarkrisa. Krisa hadde utslag i lokalområdet, men ikke på den måten som kunne forventes. Ekspansjonen i det agrare utmarksbruket blir derfor sett på som en integrert del av krisa (Emanuelsson et al. 2003:132–133).

Dette er en interessant tolkningsmodell som kan diskuteres opp mot materialet fra Gråfjellområdet og Åmot. Det er hevdet at seinmiddelalderkrisa har ført til en omlegging av jordbruket, der åkerbruket ble redusert i forhold til februket. Etableringen av seterbruket i seinmiddelalderen i Gråfjellområdet kan dermed tolkes som et utslag av «krisa» fordi februket var mindre arbeidsintensivt enn korndyrking (Ersland 1999:52, 56). I Østerdalen har imidlertid husdyrholdet trolig vært av sentral betydning fra jordbrukskulturen ble introdusert. Etableringen av seterbruket i Gråfjellområdet startet opp noe før det som tradisjonelt blir betegnet som kriseperioden, og seterbruket ekspanderte i løpet av 1400-tallet, en periode da folketallet er antatt fortsatt å ha vært lavt. Seterdrifta trenger dermed ikke å reflektere en større omlegging av jordbruket, men ses som en intensivering av det

eksisterende husdyrholdet. Intensivering av dyrkingen i seinmiddelalderen på såkalte røysfelter på Østlandet, slik som i Rødseter-området, kan også tolkes som et utslag av krisa. Det er foreslått at dette kan skyldes at det nå ble foretrukket å flytte deler av korndyrkingen fra flom- og frostutsatte områder til arealer i skogsområder med gunstig mikroklima (Holm 2004). Etter min mening kan det være like så trolig at dette skyldes at andre næringer var like viktige som regulær jordbruksdrift, der mulighetene for å kombinere ulike næringer var en drivkraft også for den agrare aktiviteten i disse utmarksområdene.

Det er noen vesentlige forskjeller i materialet fra Gråfjellområdet og nordre Värmland. I motsetning til Värmland var gropfangsten på det mest intensive i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid i Gråfjellområdet. Omfanget av fangsten må ha vært av en karakter som har ført til et overskudd av fangstprodukter. Deler av produktene var nok tiltenkt det lokale samfunnet og betaling av skatter og avgifter, men huder og gevir var også sentrale i varebytte/handel for å skaffe varer lokalsamfunnet selv ikke produserte. Det antyder at det var et marked for elgprodukter fra området i seinmiddelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, videre at det lokale samfunnet har hatt ressurser til å organisere både fangsten og handel med fangstproduktene i disse periodene. Fangstens viktige betydning mener jeg kan illustreres gjennom utviklingsforløpet til gården i Rødseter-området. Da gropfangsten ikke lenger var lønnsom og opphørte på 1600-tallet, gikk også gårdsbruket ut av bruk. Det er en rådende oppfatning at det var smågårder og bruk i utkanten som ble lagt øde, og at bygdene trakk seg sammen omkring de største gårdene etter svartedauden (Moseng et al. 1999, Ersland 1999:53). Dersom elgfangsten ikke har vært av stor betydning for gården i Rødseter-området, er det et paradoks at korndyrkingen og husdyrbeitet intensiveres fra rundt 1400 e.Kr., fordi drifta da heller kunne flyttes inn mot «sentrum» ved elvene Rena og Glomma og ta i bruk landområder til gårder som var blitt lagt øde der. Selv om elgfangsten har vært av mye mindre skala enn jernproduksjonen i tidlig- og høymiddelalderen, mener jeg at det ikke har vært et direkte skifte i bruken av Gråfjellområdet fra et ikke-agrart utmarksbruk til et

Motsatt side: Figur 5.6. «Kart over Skovene for Rendahlen, Aamodt og Elverum Sogner udi Østerdahlen», «tilhørende Carsten Anker (1747–1824)» (Riksarkivet: NRA_RK_669).

Opposite page: Figure 5.6. «Map of the forests of the Rendahlen, Aamodt and Elverum parishes in Østerdahlen», «belonging to Carsten Anker (1747–1824)» (Riksarkivet: NRA_RK_669).

Kart
Over Kjøbene
for Rendalen, Aamod og
Overums Sogner i Østendalen
for faardt fm.

En Suppenerende Kønge-Ålmandings
Fortholdighed Derindom vil have,
Men af Ålmandene som Tensomme for
Med og vinder Dets Saadene og
Paataat.

For Rendalens Sogn og Annex Suppeneres
Alt det at være Ålmanding som spæker sig hen
med Rindens Søn til Nye Sogner og siges til Aa-
dalen i Øst. I vest paa begge Sider Siden Siden, med
Midtøren, Rindens Søn og Sogneren. I vest
Med Rindens og i Øst med Aamod Sogner
Saadene.

For Aamod Sogn Suppeneres Alt det
at være Ålmanding som gaar og spæker sig om
kring Siden for Døren til siges til Saadene i
Øst. I vest hen med Saadene og forfaardt i Øst
Dre Kisten betrefte lige til Rindens Søn. Da
Siden Kisten, som ligger Derindom indogafte, saa
spæker sig til Waadraget alle Uvæsen. I vest og
Øst Suppeneres Spækingen ved modlagende Sogner
Saadene for Rendalen og Overum.

For Overums Sogn Suppeneres Alt det
at være Ålmanding som gaar henimod
Siden for Døren og siges til siges til Saadene
i Øst. I vest med Overum Sogneren og Rind-
aasen lige til Sider Saadene i Øst og
Aamod Saadene i Vest.

agrart utmarksbruk slik som i nordre Värmland ved overgangen til seinmiddelalderen.

Sett i lys av tolkningsmodellen fra nordre Värmland kan denne formen for kombinasjonsbruk som det er argumentert for i Rødseter-området, tolkes som et utslag av eller en respons på den seinmiddelalderske krisa i lokalområdet. Ødeleggingen kan ha ført til en omlegging av det lokale samfunnet, men motsatt av hva som vanligvis hevdes, at i stedet for å flytte inn mot «sentrum» og de beste jordbruksområdene flyttet menneskene til de mer «avsidesliggende» områder for å kombinere ulike næringer som ga bedre avkastning enn kun jordbruk. Men etter min vurdering skyldes det markerte skille i ressursutnyttelse rundt 1300 e.Kr. først og fremst at den lokale befolkningen nå fikk tilbake gamle rettigheter til området etter at jernproduksjonen hadde opphørt. Det er imidlertid interessant at da lokalbefolkningen igjen fikk fri brukstøvelse i skogsområdet, var det agrar aktivitet og ikke minst elgfangst som ble vektlagt. Selv om det her hadde skjedd en stortilt jernproduksjon i rundt 300 år som må ha hatt stor innvirkning på

lokalsamfunnet, ser det ut som om tradisjonen med å lage jern ikke ble videreført, heller ikke til lokalt bruk. Lokalbefolkningen ville heller utnytte de samme ressursene som de gjorde før dette landskapet ble «beslaglagt» til jernproduksjon i overgangen til middelalderen. Kanskje har de lange tradisjonene med å utnytte de rike utmarksressursene ført til at det lokale samfunnet i Åmot, og andre skogs- og fjellområder, klarte å håndtere den agrare krisa i seinmiddelalderen bedre enn gårdssamfunn i mer sentrale jordbruksstrøk?

Det historiske forløpet i det skogklede Gråfjellområdet i yngre jernalder, middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid belyser utmarksområdene og -produktenes store betydning på et lokalt og overordna nivå. Materialet gjenspeiler at det må ha vært samarbeid og overenskomst mellom flere mennesker for å utnytte ressursene som var tilgjengelige, samtidig som det trolig har utspilt seg konflikter mellom ulike aktører som ønsket å utnytte dette landskapet. Det har derfor vært ønsker om og behov for å regulere og kontrollere bruken av landskapet til livets opphold og for økonomisk vinning.